

VÄRSISISESED VORMELID EESTI REGIVÄRSILISES RAHVALAULUS

U. Kolk

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

Käesolev uurimus kujutab enesest autori kandidaadiväitekirja «Eesti regivärsilise rahvalaulu variatsioonilisus, selle põhjused ja tingimused» esimest osa lühendatud kujul. Regivärsilise rahvalaulu variatsioonilisus on laiaulatuslik ja keerukas nähtus, mida seni on vähe uuritud. Selle probleemi põhjalik lahendamine on mõeldav alles paljude tööde käigus ja eri teaduste andmeid arvestades (folkloristika kõrval veel vähemalt psühholoogia- ja keeleteadusealased uurimisaspektid). Regivärsilise rahvalaulu variatsioonilisus on keskse tähtsusega probleem eesti folkloristikas, millest otseselt sõltub paljude küsimuste uurimine ja eeskätt regivärsilise rahvalaulu tühandete variantide uurimise meetod.

Alljärgnev käsitlus hõlmab kitsast lõiku varieerumisnähtuste paljudest sektoritest. Rahvalauluvariantide tüpoloogilisel uurimisel osutub tähtsaks stereotüüpse väljenduse küsimus. Stereotüüpse väljenduse üht kõige elementaarsemat liiki — värsisiseid vormeleid — ei ole meie folkloristlikus kirjanduses seni puudutatud. Käesolev töö tahabki kõigepealt tutvustada seda omapärast vorminähtust.

Et variatsioonilisust ja ka stereotüüpsust eesti regivärsilises rahvalaulus on väga vähe uuritud, siis ei olnud autoril kasutada eeskujulikke andmeid eeltöid. Uurimismeetodit esialgselt piiritledes näis otstarbekana varieerumisnähtuste registreerimine ja süstematiseerimine ühe suurlauliku repertuaari alusel. Kui on välja selgitatud varieerumise ulatus ja iseloom ühe lauliku juures, saab uurimist järk-järgult teistele laulikutele laiendades jõuda lõpuks üldistusteni, mis iseloomustavad regivärsilise rahvalaulu variatsioonilisust kujundavaid põhjusi ja tingimusi üldse. Uurimist alustades osutus eeldusterohkeks Paistu suurlaulikult Liisu Mäelt (1832—1925) talletatud laulumaterjal, sest selles leidus arvukalt samade laulutüüpide variante.

Juba varieerumisnähtuste esialgsel registreerimisel kerkiski esile omapärane stereotüüpsete väljenduste liik — värsisisesed vor-

melid. Et värsisistest vormelite piiritlemine omakorda on seotud õige mitmete probleemidega, teiselt poolt on aga tahetud väitekirja ulatuses saada esialgset üldiseloomustust kõigi tähtsamate varieerumisnähtuste suhtes, mis esinevad ühe lauliku repertuaaris, siis ei olnud autoril võimalust süvendada vormelite ja nende esinemise seaduspärasuste uurimist mõneski vajalikus suunas. Nii ei ole saadud lähemalt peatuda assotsiatsiooniseaduste avaldumisel vormelites ega mnemoonika osatähtsusel, samuti on esialgu kõrvale jäänud ülesanne, mille täitmiseta ei ole mõeldav vormeliprobleemi lõplik või kindel lahendamine: 1) vormelitüüpide võrdlemine teiste laulikute samade vormelitüüpidega, 2) vormelite väljaselgitamine naaberlaulikute ja ka kaugemate laulikute kogu repertuaari alusel. Niisiis on avaldatavas töös seatud ülesandeks vaid kõigepealt vormelite registreerimine ja tutvustamine ühe suurlauliku kogu repertuaari alusel.

Väitekirja järgmised osad püüavad iseloomustada 1) eri laulutüüpides esinevaid stereotüüpeid värsse, värsirühmi ja motiive ja nende varieerumist, 2) laulutüüpide varieerumist (laulude kui tervikute varieerumise ulatust ja iseloomu), 3) regivärsiviiside (meloodiate) varieerumist. Sellega tahetakse saada esialgne üldiseloomustus regivärsilise rahvalaulu variatsioonilisuse kohta ühe suurlauliku repertuaari alusel.

*
*
*

Et iga rahvaluuleteos eksisteerib ainult variandi kujul teiste, temaga ühise tüübi moodustavate variantide kõrval, on rahvaluule variatsioonilisus folkloristika põhilisemaid probleeme. Variatsioonilisuse põhjused ja tingimused, seaduspärasused, mis määravad varieerumist — need on küsimused, mille tundmist vajab rahvaluule uurija igal sammul. Käesolevas töös on vaatlusele võetud eesti rahvaluule ühe rikkalikuma ja kunstipärasema liigi — regivärsilise rahvalaulu variatsioonilisus. Vajadus niisuguse töö järele on seda tungivam, et regivärsiliste rahvalaulude variatsioonilisust on seni üsna vähe uuritud. Olemasolevas kirjanduses on antud vaid kas kõige üldisemat laadi iseloomustusi ja tutvustatud rahvalaulude variatsioonilisuse teoreetilisi põhiküsimusi¹ või on siis peatunud mõnel üksikul kitsapiirilisel erilõigul variatsioonilisuse arvukate ja mitmepalgeliste avaldusvormide alalt².

Kui arvestada rahvaluule olemuse põhihooni, tuleb variatsioonilisuse tundmaõppimisel püstitada kaks orientiiri: traditsioon ja

¹ E. d. Laugaste, Eesti rahvaluule. Eesti kirjanduse ajalugu I, Tartu 1946, lk. 7—10; E. Laugaste, Mis on rahvaluule. «Edasi» 27. IV 1958.

² H. Tampere, Tähelepanekuid rahvaviisidest ja rahvalaulude ettekandmisest lõunapoolses Lääne-Eestis, Tartu 1932; H. Tampere, Tekstimuutusi eesti rahvalaulude ettekandmisel. Kaleviste mailt. Opetatud Eesti Seltsi kirjad III, Tartu 1935; H. Tampere, Eesti rahvalaule viisidega I, Tallinn 1956, lk. 13—16.

improvisatsioon, kollektiivne ja individuaalne looming. Ei ole võimalik leida ühtki probleemi variatsioonilisuse uurimise alalt, mille lahendamisel saaks vältida neid kaht rahvaluule levimise kõiki faktoreid koordineerivat põhinäitajat, variatsioonilisuse uurimisel ei saa lahendada ühtki probleemi ilma nende kahe komponendi suhteid arvestamata. Sellest põhilisest polarisatsioonist lähtudes tuleme paratamatult ja vahetult tüübi ja variandi suhete selgitamisele kui ühele kõige kandvamatest probleemidest variatsioonilisuse uurimisel. Üldistused tüübi ja variandi suhete seaduspärasustest on aga mõeldavad üksnes faktilise materjali alusel, teiste sõnadega — rahvaluuleteose variantide võrdlemise alusel. Kuidas võrrelda variante, et leida võimalikult avaraid, kõige põhilisemaid üldistusi variatsioonilisuse iseloomustamisel?

Variantide võrdlemise meetodeid seni kõige suurema üksikasjalisuseni arendanud geograafilis-ajaloolise koolkonna uurimuste tulemused näitavad, et neid meetodeid saab eeskujuks kasutada ainult osaliselt: rahvalaulu esitamist ja levimist tingivate ühiskondlike tegurite ignoreerimine või idealistlik tõlgitsemine, teost kui kunstilist tervikut määrava sisu ja vormi dialektilise ühtsuse mitteamestamine, mis kõige otsesemalt ilmneb mehhaanilises värsi-analüüsis variantide võrdlemisel — see kõik on viinud üldistuste ja otsustusteni, millest mitmed kõige põhilisemadki on osutunud ühekülgeiseks või kõikuvaiks ja tulnud juba lühikese aja vältel kardinaalselt ümber hinnata; ühekülge⁵³ meetodi tõttu on tuhandete variantide võrdlemine võimaldanud ainult väga pealiskaudseid iseloomustusi variatsioonilisuse kohta, variatsioonilisuse põhiküsimused on jäänud uurimata. On pikemata selge, et dialektilisel ja ajaloolisel materialismil põhinev teaduslik uurimistöö peab valima hoopis teistsugused variantide võrdlemise alused.³

Variatsioonilisuse uurimise seisukohalt tuleb üheks kõige olulisemaks ülesandeks pidada variantide võrdlemist laulikute järgi, s. o. esiteks ühe lauliku poolt esitatud variantide suhete uurimist, teiseks sama lauliku variantide võrdlemist naaberlaulikute repertuaariga.

Nõukogude folkloristikas on korduvalt rõhutatud rahvalauliku kui loova kunstniku arvestamise vajadust.⁴ Kui silmas pidada vähemalt eesti regivärsilise rahvalaulu tüüpilist olukorda, kus tuhanded väga ulatuslikult erinevad lauluyariandid kujutavad endast rõhuvast enamikus terviklikke kunstiteoseid, siis ei saa kahtlust olla selles, et variatsioonilisuse taga tuleb näha kõigepealt improvisatsiooni, improviseerijad aga ongi ju rahvalaulikud. Ühe

³ E. Laugaste, Eesti rahvalaulude uurimise metodoloogilisi lähtekohti. «Looming» 1946, lk. 476 jj.

⁴ Ю. М. Соколов, Русский фольклор, Москва 1941, lk. 10 jj.; А. М. Астахова, Былины Севера. Том первый, Москва—Ленинград 1938, lk. 70 jj.; E. Laugaste, Eesti rahvaluule. Eesti kirjanduse ajalugu I, Tartu 1946, lk. 7.

rahvalauliku poolt esitatud sama laulutüübi variantide erisused, eriti siis, kui variandid on esitatud võimalikult lühikeses ajavahemikus, näitavad kahtlemata kõige otsesemalt lauliku improvi-seerimise erijooni (kui varieerumine ei seisne ainult lühendamises või mehhaanilistes vahetustes, mis otseselt reedavad unustamist). Need erijooned aga peaksid võimaldama kõige olulisemaid ja üsna mitmesuunalisi üldistusi variatsioonilise selgitamisel, eriti siis, kui saame veel teha kokkuvõtteid mitme lauliku sellistest erijootest. Järgmine ülesanne on ühe lauliku variantide võrdlemine teiste laulikute poolt esitatud sama laulutüübi variantidega — alles sel kombel saavad täielikult selguda traditsiooni ja improvi-satsiooni suhted ühe lauliku loomingu⁵. Seega peaks ideaal-seks lugema variatsioonilise uurimise seisukohalt niisugust võrdlemist, kus oleksid fikseeritud kõik ühe lauliku variantides ja ka kõikides samade tüüpide teistes variantides esinevad erisused — alles kõigi nende erisuste alusel tehtud üldistused luba-vad siirduda variatsioonilise peamiste põhjuste ja tingimuste uurimisel üldmaksvate otsusteni.

Paraku pakub olemasolev eesti regivärsiline rahvalaulumater-jal niisuguse ulatusega võrdlustööks üsna piiratud võimalusi. Pal-judest laulutüüpidest on küll talletatud sadu variante, kuid sama laulutüübi variante samalt laulikult on fikseeritud päris harva. See materjali ühekülgsus teeb variatsioonilise uurimise väga komplitseerituks, sest erisuste süstematiseerimise ühe kõige olu-lisema põhialuse puududes on võimalik seda teostada vaid teisel põhialusel, kusjuures analüüs jääb poolikuks, sest mõlemad põhi-alused — traditsioon ja improvisatsioon — moodustavad dialek-tilise ühtsuse, kus üht poolt ei saa sügavamalt analüüsida teisetä. See komplitseeritus ongi üks põhjustest, miks eesti regivärsilise rahvalaulu uurimine on seni olnud üsna ühekülgne — valdavalt tüübimonograafia suunduv — ja miks variatsioonilise põhi-küsimused on seni läbi töötamata — tüübi rohked variandid või-maldavad küll hõlpsasti seda tüüpi üldjooneliselt iseloomustada tüübi levikuala ja normaalredaktsioonide fikseerimise teel, kuid samas peab see iseloomustamine paratamatult jääma nii üldjoo-neliseks kui ka pealiskaudseks. Variatsioonilisuses avalduvaid seaduspärasusi mitte arvestades ei ole võimalik rahvalaulude nende koostisosade küllaldane analüüs, milles otseselt avaldub laulikute individuaalne loomingu ja mis on vajalikud nende mõtteseoste ja tunnetuslaadi tabamiseks, millega laulik sisustab rahvalaulu ja mille tundmiseta ei saa täielikku pilti ühe või teise rahvalaulu olemusest. Eriti ilmne on sellise uurimise ühekülgsus ulatuslikult varieeruvate laulutüüpide puhul, kus laulude ja motiivide seosed on sageli niivõrd mitmesuunalised ja võimalusterohked, et juba

⁵ Traditsiooni ja improvisatsiooni, kollektiivse ja individuaalse loomingu ühtsust rahvaluules on teoreetiliselt iseloomustanud E. Laugaste, Eestin kansanrunouden kysymyksiä, Tallinna 1958, lk. 10—12.

uurimine ise muutub äärmiselt komplitseerituks ja teiselt poolt väheütlevaks.

Materjali ja uurimise niisuguse olukorra juures näib eriti otsustavkas ära kasutada kõik võimalused ühe lauliku variantide võrdlemiseks ja alustadagi sellest variatsioonilisuse uurimist. Üheks eeldusterohkemaks materjalihulgaks on endise Paistu kihelkonna rahvalaulikult Liisu Mäelt (hüüdnimega Puru Liisu) üleskirjutatud regivärsilised rahvalaulud. Liisu Mäelt^{5a} on talletatud 240 lauluvarianti kokku 8121 värsiga. Seejuures on oluline, et üleskirjutusi on tehtud kuuel korral ajavahemikus 1896—1924. Esimesena on kirjutanud L. Mäelt üles J. Reevits aastal 1896 2 pulmalaulu.^{5b} J. Sakkeus on kirja pannud 39 laulu 1906. a. ja samas J. Aavik 18 viisi.^{5c} Tänuväärset tööd on teinud O. Loorits 1921. a. Viibides detsembri lõpul lauliku juures, on ta kümnepäevase vaheajaga fikseerinud kaks korda lauliku kogu repertuaari, saades temalt kokku 156 lauluvarianti.^{5d} 1922. a. on V. Anderson ja O. Loorits fonografeerinud L. Mäelt 9 laulu.^{5e} 1923. a. on Helène Peterson jäädvustanud 4 laulu tekstid^{5f} ja tundmatuks jäänud kogu arvatavasti 1924. a. veel 27 laulu.^{5g} Nii on suurel enamikul L. Mäe lauludest vähemalt kaks tema enese moodustatud varianti, mitmetel aga ligi kümme varianti.

Käesolevas uurimuses on seatud ülesandeks fikseerida ja analüüsida kõiki Liisu Mäe lauludes esinevaid varieerumisnähtusi, kusjuures keeleline ja prosoodiline varieerumine kui suhteliselt vähem oluline on esialgu juba töö mahtu arvestades kõrvale jäetud. Esimeseks ülesandeks on olnud varieerumisnähtuste väljaselgitamine ja registreerimine. Juba selle ülesande lahendamisel on paratamatult jõutud probleemideni, mis osutuvad varjatsiooniilisuse uurimise sõlmpunktideks. Varieerumisnähtuste väljaselgitamisel tuleb kõigepealt eraldada ja omavahel koondada eri tüüpi-desse kuuluvad variandid. Juba siin ilmneb, et lauludes on olemas rohkesti motiive, värsirühmi ja värsse, mis esinevad kahes või õige mitmeski eri laulutüübis. Seda arvestades on varieerumisnähtuste eraldamisel lähtutud värsirühmast, resp. värsist. On grupeeritud kõik värsirühmad ja värsid, mis esinevad rohkem kui ühes laulutüübis. Samas ongi hakanud hargnema probleem, mis otseselt juhib varieerumisnähtuste põhiküsimustele. Nimelt selgus, et paljudel juhtudel osutub problemaatiliseks juba värsaside tüpoloogiline identifitseerimine. Eraldamisel laekus suur hulk värsse,

^{5a} Lauliku eluloost vt. H. Tampere, Eesti rahvaviiside antoloogia-I, Tartu 1935, lk. 23—25, ka L. Raudsep, Rahvalaulikud, Eesti rahvalaule ülevaade, Tallinn 1959, lk. 110—112.

^{5b} H II 59, 70/7.

^{5c} EUS III 286/492.

^{5d} E, StK 10, 181/339 ja E, StK 10 A, 34/220.

^{5e} ERA, Fon. 330—335.

^{5f} E 54684/54691.

^{5g} TEM 6, 1/57.

mis esinesid eri tüüpides ja erinevas kontekstis, kuid olid sisult ja vormilt niivõrd sarnased, et tõusis küsimus nende geneetilise ühtekuuluvuse võimalusest. Selliste värsside lähemal uurimisel tuli ilmsiks, et neis avalduvad seaduspärasused, mis koonduvad sisult ja vormilt omaette kindlaimelist tervikut moodustavate ja sellistena eri laulutüüpides püsivate värsiosade ümber, mis näivad moodustavat stereotüüpsete värsielementide omaette liigi. Et need elemendid oma suure arvukuse ja ühtlasi struktuurilise samasuse juures näivad põhiliselt kandvat stereotüüpset funktsiooni, on neid nimetatud vormeliteks. Käesolev töö, kujutades enesest esimest analüüsietappi Liisu Mäe laulude variatsioonilisuse uurimisel, ongi pühendatud värsisise variatsiooniliste seoste ja nende aluseks olevate vormelite fikseerimisele, liigitamisele ja analüüsimisele. Selle kaudu tahetakse jõuda esiteks regivärsilise rahvalaulu varieerumist tingivate ja määravate kõige elementaarsemate vormiseoste ja stereotüüpsete elementide tundmaõppimisele, teiseks aga viimatiõeldu kaudu rahvalaulude uurimise meetodi täiustamisele.

«Variatsioonilisuse kui tähtsa folkloristliku probleemi lahendamine ei ole võimalik ilma faasilisust tõsiselt arvestamata.»⁶ Ka L. Mäe laulude variatsioonilisuse analüüsimisel leitud tulemuste puhul peab silmas pidama, et tegemist on väljasureva rahvalauluga. Kuigi ühelt poolt on teada, et laulik on olnud üle mitme valla kuulus ja võistlejate poolt kardetud kaasitaja ja et tema pulmalauludes esinevad kohalikud talu- ja isikunimed näitavad pulmalaulude kõige aktiivsemat kohandamist, on teiselt poolt selgesti märgatavad mitmesugused ja küllaltki ulatuslikud degeneratsiooninähtused tema laulude sisus ja vormis. Nii kaldub tema lauluvara esindama pigem teist kui esimest faasi, kuigi mõne liigi, nagu näiteks pulmalaulude puhul tuleks ehk kõne alla ka esimene faas. Liisu Mäe laulude variatsioonilisus ei tarvitse niisiis täiesti isoleerimustada regivärsilise rahvalaulu variatsioonilisust üldse ega neil aegadel, kui laulutraditsioon oli elavam ja elujõulisem.

I. ALLITERATSIOONILISED SÕNAPAARID

Kui asuda ühe lauliku lauluvariantide variatsioonilisuse uurimisele, siis võib see niisuguse rohkearvulise materjali olemasolu puhul, nagu seda on Liisu Mäe laulurepertuaar, esialgu küllaltki lihtsa ülesandena näida. Võib ülesannet kujutleda nii: laulutüübi piires tuleb variandid omavahel läbi võrrelda ja tüüpilised, läbi mitmete laulutüüpide esinevad erinevused fikseerida. Niisuguses töös peabki põhisuund selline olema. Ometi kerkib juba veidigi lähemal süvenemisel rida takistusi sellise võrdlemistöö ette. Põhiliseks takistuseks on puhttüpoloogiliste vormiseoste rohkus ja mitmepalgelisus.

Kui võrrelda sellise monoliitse sõnastusega tüübi variante, mis

⁶ E. Laugaste, «Kalevala» uusväljaanne eesti keeles, «Keel ja Kirjandus» 1960, lk. 119.

koosneb ainult motiivikindlaist värssidest ja tüübikindlaist motiivideist,⁷ pole ülesanne keerukas, sest varieerumisedki ei saa siin olla kuigi suured. Siin piisab tõepoolest K. Kröhni lihtsast juhisest: «Puht häälikulised või ortograafilised lahkumineked, mis sisse ega värsimõõtu ei mõju, ei tarvitse takistada ühendamast oluliselt ühtekuuluvaid värsiteisendeid.»⁸ Kui aga käsile võtta niisugune iseseisvate ja üsna vabalt liidetavate motiivide ja värside poolest rikkalik lauluvara, nagu seda on L. Mäe pulmalaulud, ei ole võrdlemine, kui see tahab olla täpne, kaugelki nii lihtne. On pikemata selge, et laulutüüpide ülevaate saamise kõrval on siin enne müüd oluline ülevaade iseseisvatest motiivideist ja värssidest, samuti nende varieerumise iseloomust. Kuid süvenedes lauldesse võib seal märgata selliste värsist veelgi väiksemate, vormiliselt samaste ühikute olemasolu, millel on ka mõisteliselt põhi-joontes või täpselt samane sisu, kuid mis võivad paikneda eri laulutüüpides ja üsna erisisulistest värssidest. Arvestades selliste värsiosade tüpoloogilist iseseisvust ja vormellikuna näivat iseloomu, nimetame neid esialgu värsisisesteks vormeliteks. On pikemata selge, et rahvalaulude variatsioonilisuse analüüsimisel on enne kõike vajalik ülevaade sellistest vorminähtustest — nende iseloomust, seosest, esinemistingimustest. Tuleb püüda tundma õppida väiksemaid sisuliselt ja vormiliselt ühtseid, tüpoloogiliselt iseseisvaid vormitervikuid, mida laulik on laule varieerides kasutanud. Üheks silmatorkavamaks sellistest on alliteratsioonilised sõnapaarid, s. o. sõnapaarid, mis värsi sisu suhtes on kandval kohal ja milles sõnad on omavahel alliteratsiooniga seotud. Valdav enamik regivärssid ongi sellised, et värsi vormilise põhiosa moodustavad alliteratsiooniliselt seotud sõnad, millel ühtlasi on värsi sisu kandev tähendus; seejuures on iga värss alliteratsiooni suhtes omaette suletud vormitervik, konkreetne alliteratsioon ja sõnade valik, mida see ühendab, moodustab sisulise ja vormilise terviku ühe värsi piires, n. ö. värsitüübi. Kuid esineb nähtusi, kus alliteratsiooniga seotud samad sõnad võivad esineda üsna teisesisulises värsis ja teises laulutüübis: seda vorminähtust võikski esialgu nimetada alliteratsiooniliseks sõnapaariks. Toogem näide. Ühes pulmalaulus heidetakse emale ette, et ta on tütre mehele andnud ja kodu nii tühjaks jätnud:

*Tükk jäi tühja tareda,
paik jäi pallast põrmandada,
ait jäi arvas rõõviesta,
laut jäi lages lammastesta. [11]⁹*

⁷ Motiivikindlaiks värssideks ja tüübikindlaiks motiivideks on siin ja järgnevas nimetatud selliseid värssse ja motiive, mis esinevad ainult ühe ja sama motiivi või tüübi variantides.

⁸ K. Krohn, Lauluteisendite võrdlemisest. Eesti rahvalaulud dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest. Esimene köide, Tartu 1926, lk. XXI.

⁹ Number nurksulgudes näite lõpul osutab registrile kirjutise lõpul, kus antakse variandi viide. Sõnade sõrendamised siin ja järgnevalt tsiteeritud näidetes pärinevad autorilt.

Teisal on aga laulik öelnud mardilaulus:

*Sisse ma viska seemen otre,
siia külva kõömenida,
l a u t a viska l a m b a õnne,
põhku viska põrsa õnne,
katusesse karja õnne. [34]*

Mõlemale värsirühmale on ühine sama alliteratsioonilise sõnapaari (*laut* — *lammas*) esinemine.

Küsimus selliste sõnapaaride geneetilise seosest on paljudel juhtudel kindlasti kas raskesti lahendatav või lahendamatu; samade sõnade ja sama vormi taga peituvat, päritolult kummalgi juhul hoopis eraldi seisvat, lahus toimunud juhusliku või täiesti iseseisva improvisatsiooni¹⁰ eraldamine geneetilise sidemest selliste sõnapaaride vahel näib olevat esialgu võimatu, eriti siis, kui erisusliste värsside ja eri laulutüüpide juures on tegemist ka eri laulikute või koguni teineteisest kaugel elavate laulikute lauluvariantidega. Seevastu sama lauliku lauluvariantides esinevad alliteratsioonilised sõnapaarid, eriti siis, kui neid korduvalt, rohkearvuliselt ja õige mitmetes laulutüüpides kasutatakse, peaksid sisaldama palju enam eeldusi nende omavaheliste geneetiliste seoste tabamiseks, kui need olemas on olnud.

Asjaesitatud näidete puhul on võimatu konstateerida alliteratsioonilisi sõnapaare sisaldavate värsside identsust. Seesugust olukorda leidub alliteratsiooniliste sõnapaaride puhul sageli mujalgi: värssid kuuluvad hoopis erineva sisuga tüüpidesse ja on orgaaniliselt liidetud neid ümbritsevasse motiividesse, on hoopis eri sisuga. Kuid esineb ka selliseid alliteratsiooniliste sõnapaaride näiteid, kus värssid on nii sisuliselt kui ka vormiliselt teineteisele üsna lähedased ja nende otsene geneetiline seos võiks tulla kõne alla; kui seost võib pidada tõenäoliseks, saab sõnapaari sisaldavaid värssid lugeda variantideks teineteise suhtes. «Pajamängu» on L. Mägi alustanud kord nii:

*Mis p a n e m i n a p a d a j e
või kanna mina katalisse?
Mu tuleb sugu Soomemaalta,
velle valgepää Virusta... [22]*

Laulus «Õpetus noorikule» küsib tal noorik:

*Kuule, kuula ämmäkeine,
mis m ä p a n e nüid p a d a j a
või ma keedä keitelennä? [95]*

¹⁰ K. Krohn on hinnanud alliteratsiooniliste vormiseoste loomist puhtmehhaaniliseks mõtteprotsessiks, vt. K. K r o h n, Kalevalankysymyksiä I, Helsinki 1918, lk. 231. Sellise seletusega ei saa otseselt nõus olla: siingi on kindlasti tegemist kunstilise loominguga, toimuigu see pealegi primitiivseis vormides.

«Pattapanemise» värss on neis näiteis äärmiselt sarnane, sarnasust on ka paralleelvärssides. Või vaadelgem teist näidet, kus värsside erinevus on veidi suurem. Lõikuslaulus kaebab neuu:

*Küll ma teie õösi tööda,
saa es ööle öökesta.* [30]

Laulust «Kodu käimas» leiame aga värsid

*... mina sis ju küll siin oli,
kui see tare siia teti,
mina tüdruk teie tööda,
mina näiu näie vaeva...* [110]

Selliseid näiteid võib koondada pikka ritta, mille ühes otsas oleksid äärmiselt lähedased ja ilmselt või tõenäoliselt geneetiliselt seostatud värvid, teises otsas aga kaugemad, kuid samu alliteratsioonilisi sõnapaare sisaldavad värvid, mille geneetiline seos on vägagi küsitav või võimatu. Iga sellise näite puhul saab leida vastuse küsimusele värsside samasusest ja nende geneetilistest seostest ainult otseses analüüsis, kus jälgitakse antud lauluvariante kui tervikuid ja nende variantide seoseid teiste sama tüübi variantidega.

Eelnevast järeldub ühtlasi, et ülevaade värssisestest vormelitest ei ole vajalik üksnes variatsioonisuhete eneste fikseerimiseks, vaid ka värsside identifitseerimise täpsustamiseks. Kas ühel või teisel juhul on tegemist värsside laenamiseга ühest laulust teise või siis n. ö. iseseisvate (resp. paralleelselt esinevate) vormielementide kujundusliku kasutamiseга kummalgi juhul eraldi, selle üle otsustamiseks saame paremaid kriteeriume siis, kui omandame ülevaate selliste elementide esinemuse tüüpilistest joontest, loomingulistest traditsioonidest nende kasutamisel, kui neid on võimalik arvestada. Juba põguski pilk Liisu Mäe lauludele sunnib oletama, et samade ja väga sarnaste värsside rohke esinemine eri lauludes viitab pigem värsside ja värssisestest vormelite loomingulisele kasutamisele iseseisvate või stereotüüpset laadi vormidena kui ühe laulutüübi värsside juhuslikule laenulisele kasutamisele teistes tüüpides; arvatavasti on nii mõnedki ühest tüübist pärinevad värvid saanud niivõrd sageli ja vabalt laenatavaiks, et nende esialgne funktsioon näib olevat taandunud hilisema stereotüüpse funktsiooni ees. Nõnda tulekski variatsioonilisuse süstemaatilist jälgimist alustada ülevaatega värssisestest vormelitest kui oletatavasti elementaarsematest tüpoloogilise iseseisvuseга vormiosistest; teiselt poolt, arvestades seda, et laulude loomisel ja varieerimisel on elavas traditsioonis järgitud mitmesuguste vormielementide kasutamise printsiipe laulikute eri koolkondades ja eri kihelkondades kindlasti mõneti erinevalt, võib eeldada, et ülevaade värssisestest vormelite seostest juhatab elava traditsioonilise poetika lokaalsele põhijoontele.

Alliteratsioonilised sõnapaarid on stereotüüpsete värssidega ja stereotüüpset karakteristikat väljendavate motiividega mõnigi kord väga lähedases seoses. Paljude stereotüüpse ilmega värsside ülesehituses jääb alliteratsiooniline sõnapaar vormi põhitoeaks, värsi tuumaks, mida kord nii, kord teisti kasutades kontekstiliselt varieeritakse. On siiski vajalik nende nähtuste kui vormiliselt põhiliselt erinevate liikide lahushoidmine: ühel pool on vormel, iseseisev värsi algosa, mis võib asetseda värsis kord nii, kord teisiti, ja mis võib kuuluda kord ühte, kord teise värsitüüpi, teisel pool on valmis värss, omaette tervikuna loodud värsitüüp kui selline; kummalgi liigil peaksid olema niisiis ka vormilised erijooned. Et eraldada värssisestest vormelitest variatsioonilisust värsitervikute varieerumisest, on viimaseid vaadeldud omaette, uurimise järgmisel etapil. Eraldamisel on lähtutud esialgsest tähelepanekust, mis on saadud värsitüüpide identifitseerimisel: värsitüüpide samasus sõltub sisult ja vormilt kokkulangevate värtsialgade arvust ja asendist võrreldavais värssides. Esialgsete tähelepanekute põhjal võib püstitada tööhüpoteesi: värsside kokkulangevus puhttrohheilistes värssides kahe värtsiala ulatuses moodustab umbkaudse piiriala, mille ületamine kallutab otsustuse ühele või teisele poole: kolme värtsiala ulatuses kokkulangevad värtsid on väga sageli samased, kolme värtsiala ulatuses erinevad värtsid aga väga sageli erinevad värstitüübid; värsside kokkulangevus kahe värtsiala ulatuses moodustab ühendusi, kus värsside identsuse üle on sageli raske otsustada. Oluline on siin kokkulangevuste ja erinevuste iseloom: sisult kaalukamate osade kokkulangevus viitab muidugi palju rohkem värsside ühtsusele kui sisult kõrvaliste või vähem tähtsate osade kokkulangevus; ka võrreldavate värsside meetriline ilme, selle kokkulangevus või põhiline erinevus peab arvesse tulema. Daktülo-trohheilistes värssides näib sageli viitavat värsside ühtsusele sisult kaalukamate osade põhiline kokkulangevus kahe värtsiala ulatuses. Nõnda ongi siis järgnevas ülevaates värssisestest vormelitest ja eeskätt alliteratsioonilistest sõnapaaridest analüüsimisel vaadeldud selliseid värssse, kus põhiline kokkulangevus ei ületa kaht värtsialga; värsside kokkulangevuse puhul kolme värtsiala ulatuses on neid vaadeldud juba järgnevas, stereotüüpseid väljendusi ja värstitüüpe kui tervikuid analüüsisivas töö osas; daktülo-trohheiliste värsside puhul on kokkulangevuse alusel kahe värtsiala ulatuses värss samuti viidud värsitervikuid käsitlevasse peatükki.

Mõningaid näiteid sellisest eraldamisest. Laulus «Neiu surm» esinevad värsid

- a) *Tääs me enge eidu päivä,
kui me tääs koolu päevä,¹¹
ajas koolu ammeida,
sis tiis sool suure aia,
surnu aial suure lina.* [15]

Laulus «Nutust järv» on aga värsid

- b) *Oles mul sugu suures lännu,
võsa laiasse lamenu,
sis tees soost suure aia,
võsast vaskitse värati.* [38]

Laulus «Orja uni»:

- c) *Kunnes ori une magas?
Suure soo keskeel,
lage laane vahe pääl.* [17]

Laulus «Laulu võim»:

- d) *Minu ääli lõhub puida,
lõhub puida, lõhub maida,
soost lõhub suure kuuse,
laanest ladvata pedaja.* [13]

On pikemata selge, et kahes esimeses näites leiduvad «suure soo» värsid on sama värsitüübi eri variandid, kuna vastavad värsid kahes viimases näites ja suhetes esimeste näidetega moodustavad erinevad värsitüübid ja kas ei ole üldse omavahel geneetiliselt seotud või on seda siis ainult alliteratsioonilise sõnapaari vahendusel. Niisama ilmne on seesugune vahekord ka järgnevais näidetes: kahes esimeses värsirühmas on sõnapaari «hoia oma» sisaldavad värsid ühe ja sama värsitüübi eri variandid, kuna kolmanda näite vastav värss on eelmistest põhiliselt erinev nii sisult kui vormilt. Laulus «Õpetus noorikule» õpetatakse:

- a) *Kuuled kurja ommukulle,
see pane palaja ala,
litsu süngü lina ala,
oia see oman sõämen!* [96]

Laulus «Joodikul mehel» väljendab vastav värss neiu salasoove:

- b) *Küll sina oodid uhket meesta,
kessi kõlbab minu kõrva,¹²
oisid oma sõämena.* [104]

¹¹ Or. «tääs».

¹² Originaaltekstis on märgitud sellele sõnale lisaks ka paralleelvorm «kes see».

Laulus «Kõrtsitütar» esineb vaadeldav sõnapaar aga järgmises seoses:

- c) *Kõrtsinaine Reedukeine,
oia oma ilust Anne,
ära lase laudil kävvä,
laudil käüve lakekoira...*

[163]

Problemaatilisemad on aga järgmised näited. Arvestades äsjamainitud süstematiseerimis põhimõtteid, tuleb alliteratsioonilist sõnapaari «ilus — ilus» sisaldavaid värsse kahe esimeses näites lugeda esialgu sama värsitüübi variantideks, kuna neil kui dak-tülo-trohheilistel värssidel esineb põhiline sisuline (ja meetriliselt ka vormiline) kokkulangevus kahe värsijala ulatuses; esimene värss kolmandas näites aga tuleb eeltoodud näidetest lahus hoida, kuigi ta sisult on esimesele näitele palju lähem kui teise näite värsivariant ja on võib-olla sellega isegi kõige otsesemas geneetilis seoses. Laulus «Suude sulg» nendib laulik:

- a) *Nüid ep om ilus ilatsa!*

[60]

Laulus «Oma poiste kiitus» imetletakse oma küla poisse:

- b) *...neil om silmä kui sibula,
neil om uule kui ubina,
nina kui saia sarvekeise —
nee om ilula ilusa!*

[74]

Pulmalaulus ülistatakse nooriku kodu:

- c) *Jikki om ilus jeläda¹³ —
tuleb suvi, saab sügüse,
kevädelt om kenä olla,
käo siin kukuv kõrtsikku,
valge linnu vastastikku.*

[99]

Järgnevais näidetes aga on võrreldavad «põrmu-põlle» värsid toodud esialgu värsisise vormalite ülevaatesse, neil kui trohheilistel värssidel on kokkulangevus ainult kahe, mitte kolme värsijala ulatuses. Laulus «Põll põrmune» on värsid

- a) *Lätsi sis külä kiigu pääle,
lei sis põrmu põlle pääle,
udsu uuve kuuve pääle.*

[134]

Ühes mardilaulus aga sõnavad mardid, et nad ei tantsi ülearu kõvasti, sest muidu keerleksid liiv ja põrm maast üles ja

¹³ Selles värsis esinevad *j*-häälikud on sünenenud Liisu Mäele omasest prosoodilisest varieerimisest ja kujutavad enesest proteeshäälikuid. Vrd. H. Tamperet, Tekstimuutusi eesti rahvalaulude ettekandmisel. Kaleviste mailt. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad III, Tartu 1935, lk. 103.

Eeltoodud näidetega illustreeritud menetlus, kus eraldatakse värsisise vörmelitte variatsioonilised seosed iseseisvate värsitüüpide kui tervikute varieerumisest värsijalgade alusel, on küll pealiskaudne, kuid on paratamatult vajalik materjalide esialgseks süstematiseerimiseks. Selline eralduspiir kokkulangevate osade ulatuse järgi on ju vaid esialgne tööhüpootees, mille sisulist tabavust ja sobivust kontrollib alles järgnev analüüs. Sellist eraldamist ei saa ka kuidagi võtta mehhaanilisena — igal üksikul juhul tuleb uurida võrreldavate värsseite kõiki detaile: värsseite sisu, vormi, nende kuuluvust kindlasse motiivi või tüüpi. Võrreldavate tüüpide variantide suhteid arvestades (ajalist lähedust ja kõiki võrdlemisvõimalusi silmas pidades) võib koguneda tähelepanekuid, mis sellisele eraldamisalusele vastu räägivad ja värsivormide kuuluvuse ühte või teise vormiliiki ära määravad. Nii võib hõlpsasti esineda isegi olukordi, kus värsseite vormis on väga suuri erinevusi kogu värsi ulatuses, kuid teatavaid kriteeriume arvestades peame nad kandma sama värsitüübi variantideks; või vastupidi, — nagu alamal näeme, esineb olukordi, kus sisuline kokkulangevus on peaaegu täpne, kuid värsimõõdu erinevused koos mõne muu asjaoluga või mõned muud kriteeriumid sunnivad värsse lugema hoopis erinevateks ja iseseisvalt kujunenenuiks, mitte variantideks. Oluline on siin kõigepealt kontekst.

Tuleb arvestada ka seda, et üksiknäidetes tabatud samased vormid ei tarvitse veel mitte midagi *eo ipso* öelda nende vormide tüpoloogiliste seoste kohta. Vormiline kokkulangevus selles värsisises ulatuses võib olla täiesti juhuslik või siis tingitud muudest, mittetüpoloogilistest seaduspärasustest. Lähemate kriteeriumide puudumisel peab seetõttu esialgu sageli jääma päris lahtiseks küsimus võrreldavate värsseite geneetilistest resp. variatsioonilistest seostest ja nõnda ka sellest, kas ühes või teises näites on tegemist tüpoloogiliselt puhtindividuaalse värsiosaga või stereotüüpsemat laadi vormeliga. Paljude problemaatiliste värsseite puhul me vaevalt saamegi kunagi teada, kas nad on olnud mingil määral variatsioonilises suguluses või mitte. Kui paljud vaadeldavaist alliteratsioonilistest sõnapaaridest on omavahel otseselt seotud või vabalt ja tarbe korral kasutatava universaalse iseloomuga ühisvarana mitmete laulude jaoks lauliku mälus liikvel olnud, kui paljud aga täiesti eraldi, iseseisvalt kujunenud ja üksteise kõrval ka elanud eraldi, jääb vist rahvalauliku loominguilise laboratooriumi igavesti avamata saladuseks. Kuid paljude samalaadsete või põhijoontes identsete, ühtlasi eri tüüpides esinevate värsiosade kõrvuta-

mine ja neid ümbritsevasse vormiseostesse süvenemine avab lootuse, et vähemalt mõnedel juhtudel selgub, millised seaduspärasused avalduvad stereotüüpsete väljenduste algetes.

Järgnevalt asume L. Mäe lauludes esinevate alliteratsiooniliste sõnapaaride üksikasjalisele vaatlemisele.

§ 1. keeru - keskel (keset)

«Sõjalaulus» õpetatakse sõttaminejat:

- a) *Keeruta keset sõdada,
keset kirveste lahingut,
ligi lipu kandijat!* [19]

Samas laulus kaebab sõttaminev noormees:

- b) *Mul on pihta peenikene,
õlanurka õhukene,
keskelt keeru niidikene,
käevarre väikese.* [19]

Laulus «Joodikul mehel» võrdleb noorik oma rasket elu sõjaga:

- c) *Kuule, kulla jemäkeine,
lunasta minu sõäta
ummiskeelde keskeelta!
Nüüd ole sõa sean,
keeru mõõga keskeella.* [123]

Laulus «Ori tahab süüa» palub ori päikest, et see lõuna tooks:

- d) *Loori, loori, päivakene,
loori, päiva, lõuneesse,
keeri keske ommikulle!* [31]

Laulus «Targad tallipoisid» öeldakse:

- e) *Küll oliv targa tallipoisi,
ooliku obeste poisi,
söödiv talli, joodiv talli,
tallin tantsitiv obesa,
jehen talli jehitive,
keset talli keerutive.* [53]

Pulmalaulus «Kohus koju minna» iseloomustatakse langude koduteed:

- f) *Ehen om pikka pirru mõtsa,
taga laia laua mõtsa,
keskel keeru looga mõtsa.* [38]

Teine näide on vaadeldava sõnapaari osas võib-olla kuidagi mõjustatud esimese näite vastavast värsist, sest mõlemad näited kuuluvad samasse lauluvarianti. Kolmanda näite eelviimane värs

on mõneti stereotüüpse ilmega¹⁴; motiiv on põhiliselt geneetilises ühenduses lauluga «Lunastatav neu», millest L. Mäel leidub põimingu pulmalauluga «Joodikul mehel»¹⁵. Ka neljandas näites on vaadeldav värss motiivikindel; motiivi ennast on laulik kasutanud eri laulutüüpides nälga tundma hakkava töötaja stereotüüpseks iseloomustamiseks.¹⁶ Eelviimases näites on kõnealune värss ainuke variant sellest värsitüübist nii vastava laulutüübi variantides kui ka L. Mäe repertuaaris üldse (improvisatsioon?). Viimane näide on motiivi- ja laulukindel.

§ 2. k o d u - k o l m

Pulmalaulus «Kohus koju minna» meenutatakse langudele:

a) *K o d u t e i l m i n n ä k o l m e m ö t s a :
e h e n t e i l p i k ä p i r r u m ö t s a ,
t a g a l a i a l a u w a m ö t s a ,
k e s k e l k e e r u l o o g a m ö t s a .* [116]

Samas lauluvariandis kontamineeritakse eelmisele lisaks tüüp «Sõtsile sõrmused»; üleminek toimub värsside

b) *K o d u t e i l j ä i e k o l m e n ä i u ,
n e i l t u l e v k o l m e k o s i l e s e* [116]

kaudu. Sama laulutüübi ühes teises variandis öeldakse, et koju tuleb minna seepärast, et

c) *K o d u n t e t t u k o l m e k u r j a ,
k o l m e k u r j a , k a t e k a h j u :
s i g a - o m s ö k k u n s ö g l a p õ h j a ,
v a r s u k e i n e v a k a p õ h j a ,
l i n n u k e i n e l i u w a v e e r e .* [113]

Pulmalaulus «Ei tulnud söögi pärast» selgitatakse:

d) *K o d u m u l j ä i e k o l m e s ö ö g i :
a h j u j ä i e a n i k ü d s ä m a ,
l i h a l i u d j ä i l a u w a p ä ä l e .* [117]

¹⁴ Nii esineb ta näiteks «Pajamäng» kujul

*(M u l t u l e b s u g u S o o m e m a a l t a ,
v e l l e v a l g e p ä ä V i r u s t a ,
o n u a l l i A r j u m a a l t a ,)
s ö s a r a s ö a s i a s t a .* [22]

¹⁵ Vrd. Vana kannel. Täieline kogu vanu Eesti rahvalauluzid välja annud Dr. Jakob Hurt. Tõine kogu, Tartu 1886, lk. 314, v. 145—147.

¹⁶ Näiteks laulus «Õpetus noorikule» räägitakse väljal töötajatest:

*N e i l k ü l l t ü n t s i b t ü h j ä k õ t t u ,
n õ r g u b n õ r k a ö ö a l u n e —
p ä e j u l õ ö r i b l õ u n e e s s e ,
k e e r i b k e s k i o m m u k u l l e .* [95]

Laulus «Joodikul mehel», mis L. Mäel on põimitud lauluga «Lunastatav neiu», palub noorik, et isa ta härgade eest lunastaks:

e) *Mis sul viga, esäkene,
sul om kodun kolmi ärga:
üits om ärga õbe sarvi,
tõine ärga vaske sarvi,
kolmas ärga kulda sarvi.*

[11]

Samas lauluvariandis veidi hiljem kordub umbes sama:

f) *Kuule, kulla esäkene,
lunasta minu sõasta!
Sul om kodun kolmi ratsu:
üits om ratsu õbe kapja,
tõine ratsu vaske kapja,
kolmas ratsu kulda kapja.*

[11]

Pulmalaulus «Kolm aita» kiidetakse nooriku elu:

g) *Mis sul viga, Mannikeinē,¹⁷
siin om kodun kolmi aita:
üits om aita õbe arja,
vahel aita vaski arja,
kolmas aita kulda arja.*

[94]

Laulus «Unenägu» pöördub laulik Anne poole:

h) *Unda näid magadeenna,
tõist küll üles tõusteenna,
kolmat kodu minneenna:
kuusk oli koa lävele,
kasekeine kaju teedä,
saarekeine sanna teedä,
aavakene aida teedä,
tammeke tare lävela.*

[177]

Kiigelaulus öeldakse kiigele:

i) *Ära ike, kiigukene!
Kui mu velle võtab naise,
tõine veli tõise naise,
kolmas tööb kodu minija,
sis saab kiiku kindeida,
kiigupuu puna öökse,
varuitsa veimesida,
kiigu lauua laia rähti.*

[16]

Siin on tegemist sõnapaariga, millel on ilmselt juba teatav tüpoloogiline iseseisvus. Tuginedes suurte arvude seadusele ja kandes nii juba sisuliselt küllaltki laia, universaalset ilmet, läheb ta teiselt poolt meetrilisele vormelile,¹⁸ määrates ühtlasi ka

¹⁷ Originaalis ka paralleelvorm «Marikeine».

¹⁸ Vt. alamal, lk. 97 jj.

temale järgneva parallelismirühma struktuuri. Teine näide kujutab enesest antud lauluvariandis võib-olla improvisatsiooni, sest ta on kontaminatsiooni sideosaks ja puudub mõlema laulu teistes variantides (38, 107, 108, 109, 112, 113 ja 236).

§ 3. kuu - kumer

«Salme laulus»:

- a) *Lää ei Anne kuule,
kuu om õige kumera.* [176]

Laulus «Uppunud vend»:

- b) *Tuli kuu, kumer kübara.
Võti sis kuud tereta:
Tere, kuu, kumer kübara,
kas sa näied näü velle?* [183]

Juhul, kui viimane motiiv (kuu tegelasena laulus «Uppunud vend») ei ole L. Mäeni traditsioonilisena kandunud, on väga võimalik, et ta on selle tuletanud «Salme laulust» mõjustatuna, kus kuu on algselt tegelaseks; lauliku varasemas, 1906. a. üleskirjutatud repertuaaris 'näikse «Salme laul» puudunud olevat, laulu «Uppunud vend» teistes variantides aga seda episoodi (kuu tegelasena) ette ei tule; «Salme laulu» ja «Uppunud venna» vaadeldava variandi on ta aga esitanud ühel ja samal üleskirjutamisjärrgul (1921. a.); «kumer» on nähtavasti «kuuga» kaasa tulnud n. ö. stereotüüpse epiteedina.¹⁹

§ 4. laskma - laata

Laulus «Venna kiitus» ülistatakse venda:

- a) *Kus ta keerutab kübarta,
sinna keerutab kiriku,
kus ta rooska laksutelle,
sinna laseb laada paiga.* [7]

Laulus «Joodikul mehel» kaevatakse halva mehe üle:

- b) *Kui temä veereb Villändisse
või ka laseb laada teedä...* [106]

Esimene näide on ainukordselt üles kirjutatud Liisu Mäe laulude hulgas, teise näite esimene värss on õieti stereotüüpne värss, millele tüübis «Joodikul mehel» on korduvalt liidetud vaadeldavat sõnapaari sisaldav värss, teistes tüüpides aga hoopis teised värssid.²⁰

¹⁹ Vt. alamal, lk. 117 jj.

²⁰ Nii esineb ta «Kosjalaulus» kujul

*(Kui oli poiga memmepoiga,
kui ta veeris Villjändisse,
(keerut ta kiriku poole,*

§ 5. laul-laitma

Laulu «Vana laulik» on alustatud:

- a) *Mudu ma laulas mitu laulu —
pelgä laulust laidetava,
äälest äbü tetävata.*

[59]

Samas laulus öeldakse veel:

- b) *Kes minu laulu laitanesse,
ääle ärä põlganesse,
susi tal söögü suure musta,
karu söögü kaararatsu!*

[59]

Ühes pulmalaulus ütleb kaasitaja noorikule:

- c) *Mina*j* kuku sulle kurja,
jegä*j* laula sulle laitu,
mina kuku sulle kulda!*

[99]

Esimesena esitatud laul kuulub lauliku põhivarasse, teine laul esineb sellisena ainukordselt — ainukordsena on esitanud laulik ka vaadeldava motiivi. Kui arvestada viimase laulu paljudes detailides avalduvat improvisatsioonilist ilmet, samuti vaadeldava värsi naabervärsside improvisatsioonilisust,²¹ siis võiks ehk sõna-paari viimases näites eeldada improvisatsioonilist tuletust.

§ 6. m u u - m a a

Laulus «Suur tamm» räägitakse, et tammest tehakse neiule veimevakk ja

- a) *sis sõtsi viias muile maile.*

[14]

Laulus «Neiu surm» õpetatakse, kuidas saab maetut veel näha:

- b) *Mine too linnast liiva sõkla,
muilta maalta mulla sõkla,
sõglu läbi linna liiva,²²
keeruta kiriku liiva,
sis saad näiut silma nätta,²³
nätta näiu sõrmeluida.*

[15]

*kui ta sai saiakese,
ost ta ubinakese,
selle tõi oma emale)*

[3]

ja laulus «Nooriku kodu» ülistatakse:

- (Mis sul viga olla viksi —
kui sina veered Vil'ändisse,
(raha sul raksub kaukeenna!)*

[94]

²¹ See lauluvariant koosneb vabalt ja üsna lõdvalt liidetud motiividest (millest suur osa on stereotüüpsed), kujutades enesest ainulaadset, sellisesse koostisesse improviseeritud kombinatsiooni. Vaadeldava värsi naabervärsside improvisatsioonilisus peegeldub nende kui suures osas stereotüüpsete värsitüüpide konkreetsele tekstile kohandatud kasutamises.

²² Or. «soglu».

²³ Or. «naiut» ja «natta».

Laulus «Elu ja ilu pole pikalt» leidub ilus võrdluspilt nooruse röömuaja lühiduse kohta:

- c) *Kui pikält mede igädä,²⁴
kui kavva kao kasuda?
Senikui vihma viitsa pääle — — —
Tuleb katku kaugeelle,
tõbi tõise viirä pääle,
tuleb murdu muilta mailta,
piken põhjasta põrutab,
lööb vihma viitsa päältä —
sis saab mullana muretsa,
sis saab liivän seistä leinä.*

[55]

Esimene näide esineb ka ühes teises laulutüübis sellise vär-sina.²⁵ Näited on huvitavas seoses esitusjärjestuse suhtes: teist näidet sisaldava laulu on laulik tõenäoliselt esitanud kohe esimest näidet sisaldava lauluvariandi järel, seejuures on esimese näite variant ainuke «Suure tamme» variantidest, kus see episood sisal-dub; teise näite laulutüübiga on aga tihedasti liidetud kolmanda näite laulutüüp (var. 15), kusjuures kolmandale näitele analoogi-lisel kohal selles lauluvariandis vastav värss («tuleb murdu...») puudub; teine näide ise aga on üles kirjutatud selles laulutüübis ja üldse Liisu Mäe repertuaaris ainukordselt. Alliteratsiooniliste sõnapaarinäidete selline lähedus viitab improvisatsiooniliselt kujundatud vormellikule alliteratsiooniseosele, kuid võib ehk olla ka juhuslik.

§ 7. mure — muu

Ühes pulmalaulus kaebab noorik suure mure üle:

- a) *Oles si mure muude näta,
silma-vesi veliste näta,
avitas muu muretsa,²⁶
avitas valda vaata,
avitas küla kahetsa,
mis mu ende üte näta.*

[38]

Teises pulmalaulus kaebab noorik samuti mure üle, kuid teist-suguste sõnadega:

- b) *...jeidä õhtu ma magama,
mõile mure muile minnu,
oole tõisile olevat.
Tõusu üles ommukulta,
tuleb mure mulle sülle,
lendab kui lind põlve pääle.*

[119]

²⁴ Or. «pikält» kirjutatud kahekordselt.

²⁵ Laulus «Sõtsile sõrmused»:

*Tetäs sõtsil sõrmussida,
sõtsi viias muile maille.*

[112]

²⁶ Or. mitte «muu», vaid «mu».

Nende näidete suhtes on temaatiline ja isegi laulutüübiline paralleelsus. Mõlemad nad on esitatud suurel määral analoogilises seoses teiste lauludega — keset pulmalaule, kus kaevatakse nooriku raske elu üle; seejuures on näidetele vahetult eelnevana esitatud laulutüübid suures osas kattuvad — näide a on esile kerkinud niisuguste laulude järel: «Kohus koju minna» + «Kodu tunnused» + «Suur suguvõsa» + «Nutust järv» + näide a; näide b: «Kohus koju minna» + «Kodu tunnused» + «Sõtsile sõrmused» + «Joodikul mehel» + näide b. Näide a on esitatud 1906. a. ja sellel üleskirjutusjärgul pole üldse esinenud näidet b, näide b on esitatud 1921. a. ja sellest üleskirjutusjärgust puudub näide a, nendele eelnevad tüübid aga põhijoontes kattuvad mõlema üleskirjutusjärgu variantides. Kas see temaatiline ja tüübiline paralleelsus on täiesti juhuslik või mitte, kas seejuures sama sõnapaari (sellest sõnapaarist on need ainukesed näited lauliku kogu repertuaaris) paralleelne esilekerkimine samasisulisel, kuid erineva sõnastusega motiivis on kuidagi ühenduses või täiesti juhuslik, on esialgu raske öelda.

§ 8. must — muld

Laulus «Tütar mõisas» sõnab tütar, et mõisamehed teda ei peta.

a) *Enne mu petku peene liiva,
maatagu musta mulla,
katku kardine kiriku!*

[8]

Laulus «Neiu surm» õpetab laulik:

b) *Teke mul tinane kirstu,
valge vaski kaanekeine,
põdra luist tee põõnakeine,
undi luist tee otsa lauwa,
sika sarviist tee sagaral
Sis ei liivä mind ei liidä,²⁷
m u s t a m u l d a m i n d e i m ä ä n d ä,
a l l i l i i v a e i a u t a.*

[167]

Laulus «Veli kukub kiigelt» ütleb veli, et ta peab surema:

c) *Elts, mu ellä linnukeine,
Maret, margeme minija,
kaege auwa kaevajata,
m u s t a m u l l a p ö ö r a j a t a!*

[125]

Laulus «Laula, laula, suukene»:

d) *Kui saad alla musta mulla,
sis saab siiski vaiki olla,
sis saab mullana muretsa,
sis saab liivan seista leinä,
sis saab seista küllalt kurba...*

[62]

²⁷ Or. toob ka värsi variantvormi «Sis see...»

Selle sõnapaari esinemissuhetes võib nentida parallelismivormeli²⁸ olemasolu: «mulla» paralleelsõnana kaldub esinema «liiv».

Lauluvariandis 167 on kontaminatsioon lauludest «Neiu surm» ja «Laula, laula, suukene»; see liitmine on sisu poolest loomulik; sõnapaari kahe näite n. ö. kõrvusattumine on siis võib-olla juhuslik ega ole laulude liitmist tinginud (ühe vormelikuju eeskuju teise moodustamiseks lähedase sisuga laulutüübis võib ehk siiski eeldada).

§ 9. hoidma — hobune

Uhes pulmalaulus:

- a) *Küll saab süüvä, küll saab juuva,
küll saab prilli, küll saab pralli,
küll saab obu äste oida.*²⁹ [1]

«Kosjalaulus»:

- b) *Sis võt oida ta obesta,
rautada ratsukesta.* [3]

Laulus «Loomadega pulmas»:

- c) *Pia, poiss, piata, poissi,
oia, poiss, oma obene,
seisatelle siidi saani,
kurdatelle kulda tõlda...* [27]

Viimane näide kuulub laulutüüpi «Loomadega pulmas» järjekindlalt, esinedes kõigis tüübi variantides. Teine näide, nagu kogu see laulgi, on L. Mäelt üles kirjutatud ainukordselt. Esimese näite vaadeldav värss esineb samuti ainukordsena lauliku üleskirjutatud repertuaaris; teistes variantides, kus sellele värstile eelnev pulmalaulude stereotüüpne värspaar esineb, on see mitmel korral seostatud stereotüüpse värsirühmaga laulust «Targad tallipoisid» (värss «hoovis hobused»)³⁰ Tähelepanuväärne on ehk asjaolu, et esimesed näited, mis on ainukordsed, on üles kirjutatud kahel vanemal üleskirjutusjärgul (1896. ja 1906. a.), 1921. a. variantide hulgas, mis peaksid andma kõige täielikuma pildi lauliku kogu repertuaarist, neid ei leidu. Nii võib arvata, et näited a ja b esindavad lauliku poolt varasemal aegadel aktiivselt kasutatud ja (vähemalt esimesel juhul) improvisatsiooniliselt rakendatud vormelit.

²⁸ Vt. alamal, lk. 130 jj.

²⁹ Or. «äste oida».

³⁰ Näiteks:

*Kas ei ole süüa või ei ole juua,
kas ei ole oovin obese
ega tallin tasatse,
kurekarva kurtamanna?* [41]

§ 10. palu — pääle.

«Pajamängus» kiidetakse pada:

- a) *Hää pada, elle pada,
katal kate toobiline —
keeb palja palu pääle,
keeb külma kivi pääl
ilma puida tõrvasida.*

[22]

Laulus «Neiupaelad» öeldakse vellele:

- b) *Teid sa soole soe paela,
palu pääle põdra paela,
aru pääle araku paela,
tee pääle tedre paela,
küla alla näiu paela.*

[24]

Selle laulu kahes teises variandis esineb vaadeldav värss kujul

põllu pääle põdra paela.

[150]

On võimalik, et selline kontekstiline variant (näide b) on kujunenud näite a otsesel mõjul — näited a ja b on üles kirjutatud samal kirjutusjärgul (1906. a.) ja tõenäoliselt väga lähedikuselt — käsikirjas lahutab neid vaid üks laul; «palu pääl» on siis võimalik värsivormeliks kujunenud just sellel üleskirjutusjärgul.

§ 11. saama — saan

«Kosjalaulus»:

- a) *Oh jemä, mine minusta,
käi nüüd kaudu, kasvataja!
Ma saa esi saia sööja,
saia sööja, õlle jooja,
s a s a a n i n s o i d a t e v a .*

[3]

Laulus «Võõras kosilane»:

- b) *Külämees jälle küsisi:³¹
«Kuku mul kuuve õlma pääle,
tule, s a a m i n u s a a n i l»*

[178]

Kui arvesse võtta, et laulust «Võõras kosilane» on L. Mäelt kirjutatud kolm üsna täielikku varianti, viimane näide aga esineb neis ainukordselt ja teistes variantides puudub, võib tõeks pidada, et kogu see näide kujutab endast otsest improvisatsiooni. Sellele arvamusle suunavad veel asjaolud: 1) antud näidet sisaldav variant on fikseeritud kümme päeva enne üht teist varianti (81), mis vaadeldavat värsirühma ei sisalda, küll aga langeb palju rohkem kokku kolmanda variandiga, mis laulikult on üles kirjutatud

³¹ Or. sisaldab ka variantvormi «küläpoiss».

kaks aastat hiljem (211); 2) viimase näite värsid esinevad ainukordselt lauliku kogu repertuaaris üldse, seejuures on ka järgnev värss («Jei ma_i lähä, jei tereta») kohandus ühest teisest samas lauluvariandis esinevast värsist.

§ 12. tegema — tegu

Laulu «Põll põrmune» alustab laulik nii:

- a) *Kuuli külän kiigutava,
külä ällun ällutava.
Vöti tetä tegemista,
vöti aia askelida,
lätsi aita ma mäele...*

[133]

Laulus «Neiupaelad»:

- b) *Soole teid sa soe paela,
arule haraka paela,
külä ala künnü paela,
tee pääle tedre paela,
vaole varessa paela,
põllu pääle põdra paela,
külä ala näüu paela.
Tedrest sai teo tegija,
partsist sai paa paneja,
arakust asja ajaja,
näiust sai manu magaja.*

[150]

Laulus «Tütär mõisas»:

- c) *Sis teie esä tegusida,
pästi velle pikä päevä,
käüsi kurja karjakõrra...*

[158]

Sama laulu ühes teisest variandis:

- d) *Kui tuli mina koduja,
jikki tei esä teguja,
pästi velle pikä päivä,
käüsi kurja karjakõrra.*

[160]

Ja kolmandas:

- e) *Sis tei esa teo korra,
pästi velle piina päeva,
käüsi kurja karjakorra.*

[8]

Esimese näite vaatlusalune värss on ainukordne lauliku kogu repertuaaris. Kui arvesse võtta stereotüüpsete värsaside rohkust kogu selles laulutüübis ja seda, et laulu teisest variandis (134) on vaatlusalune värss asendatud ka eri lauludes leiduva stereotüüpse ilmega värsiga «vöti sis kävvä käskessida», siis võib ehk mingil määral eeldada improvisatsioonilisust vaatlusaluse värsi kasutamisel siin (kuigi teiselt poolt võib tegemist olla ka täieli-

kuma värsirühma katkendliku ja erineva esitamisega kummalgi juhul). Viimane näide on üles kirjutatud 1906. a., näited c ja d 1921. a.; sõnapaarikuju, nagu see on näidetes c ja d, on siis ilmselt selleks ajaks motiivikindlaks saanud. Ka esimene näide on üles kirjutatud 1921. a.; selle vormiline sarnasus näidetega c ja d (mis näite e variantidena on võib-olla isegi värsis sisuliselt vähem sobiv) on küll vist täiesti juhuslikku laadi, kui mitte eeldada vaadeldava vormeli meetrilist kristalliseerumist lauliku repertuaaris hilisematel aegadel.

§ 13. teine — teine

Laulus «Ema haul»:

- a) *Sai sis emä aua pääle,
sõtsi kateksi kõneli.
Tõine pühib tõise silmi,
südirätti neil kähena.*

[9]

Laulus «Imelik linn»:

- b) *Kes säält mööda sõiteleve —
ega esmapäe isandi,
ega tõisipäe tõise saksa,
ega kolmapäe kuniga,
ega neljapäe neitsikese,
ega reedi Riia ärra,
ega poolpa poe poisi —
kik säält näidav näiu linna,
kik kerkitave kübara.*

[18]

Kiigelaulus:

- c) *Ära ike, kiigukene!
Kui mu velle võtab naise,
tõine veli tõise naise,
kolmas toob kodu minija,
sis saab kiiku kindeida...*

[16]

Laulus «Omakssaamine»:

- d) *Tulge teie meie poole,
meie lääme teie poole,
teretame tõine tõista,
tõine tõista, nõine naista.
Üte oma me oleme,
üte kalli kasusõtsi.*

[144]

Laulus «Orja uni»:

- e) *Üits ärä üteltu minule,
tõine tõisiti kõnelgu.
Kunnes ori magasi,
kun ta suiku suigatelle?
Ori magab õrre pääle,
vaene magab varva pääle.*

[156]

Laulus «Suisa suud»:

- f) *Tuli suur Sulevipoiga,
pand mul sõrme sõle pääle,
kaits või kätta kaala pääle,
pak ta panta võtamaie,
vaha sõrmusit vaheta,
tõista tõisesia käesta,
kolmat kulda päielista.* [40]

§ 14. v a l a m a — v a s k

Laulus «Neiu surm» õpetatakse, et kirstu ei või teha puust, vaid

- a) *Teke mul tinane kirstu,
valage vaske kaanekene...* [15]

Sama laulu teises variandis kõlavad samad värsid:

- b) *Teke mul tinane kirstu,
valge vaski kaanekeine...* [167]

Pulmalaulus õpetatakse noorikut:

- c) *Tõusu hüles hommukulta,
mine hämma päetsesse,
vii sinna suu vesi,
vala vaski vaagenesse,
tinatselle talleresse!* [124]

«Nukumängus» kutsutakse nukku koju kangast kuduma:

- d) *Tule kodu, nukukeine,
sea siidi niitsemida,³²
vala vaski varbeida!* [187]

§ 15. v i i m a — v e s i

Laulus «Joodikul mehel» teeb tütar emale etteheiteid:

- a) *Kuule, kulla jemäkeine,
enne viinu mu veesse,
kandan kajo kaldeesse —
mind oles vesi veeretanu,
jõe kallas kasvatanu —
enne kui sa minu panid
joodikumal või mehele.* [121]

Nooriku kodu ülistades on lauldud:

- b) *Mannikeine, Maalikeine,
sina i kanna kaalapuida*

³² Or. sisaldab ka küsimärgiga paralleelvormi «seo».

*jega i vii vee paari —
mehe siin vettä veave,
latse toove tulelaastu.*

[94]

Laulus «Kolm kaelarätti» räägitakse linatööst:

c) *Tuleb omme uusi päevä,
lääme sis lina kitsumaie,
kitsumaie, kakkumaie.
Kitsum kiudu, kakkum' karda,
viime sii kiudu sis vesile.*

[14]

Pulmalaulus õpetatakse noorikut:

d) *Tõusu hüles hommukulta,
mine hämmä päetsesse,
vii sinna suu vesi,
vala vaski vaagenesse,
tinatselle talleresse!*

[124]

Vaadeldav sõnapaar on aluseks ka vastavale stereotüüpsele värsile — viimast esindavad näited a ja c; näited b ja d, erinedes sellest värsist tunduvalt, tingivad näidete käsitlemise ka alliteratsiooniliste sõnapaaridena. Kui näited a ja c on küllaltki motiivkindlad ja esinevad põhiliselt samasugustena vastavate laulutüüpide eri variantides, siis näited b ja d on igatahes esile kerkinud pulmalaulumotiivide improviseeritud järjestuses ja on võib-olla ka ise otseselt improviseeritud värsid. Viimase kasuks räägib asjalu, et arvukais pulmalauluvariantides esineb kumbki värs vaid ühel korral, samuti nende värside n. ö. proosalisem, vähem poeetiline kujundus. Variandis 70 on näitele b vastav motiiv sõnastatud:

*Me i pane vettä vedäma —
mehe meil vettä veäve,
poisi kannav kaalapuida,
latse toove tulelaastu.*

Näites b esinev sõna «vesi» kasutamine naabervärssides ja pealegi kummalgi juhul eri sõnadega allitereeruvalt ei kõnele viimistletud või traditsiooni poolt lihvitud vormist. Näitele d vastav motiiv lauluvariandis 95 esitab noorikule õpetatava tegevuse hoopis teistsuguses järjestuses kui variandis 124; viimases viib noorik ämmale kohe pärast ülestõusmist «suuvee», käsib tal tõusta ja pesta, ja siis nimetab, et tal on toit juba keemas, variandis 95 läheb noorik kõigepealt talli-lautale, siis paneb toidupaja tulele ja alles seejärel valab ämmale pesuvee ja läheb teda äratama. Vaatlusaluse värsi esilekerkimine (resp. kasutamine) ongi tingitud tegevuse sellisest järjestusest, mida näitab vastav motiiv ka variandis 95, kus veeviimist ämmale alustatakse sõnadega

*Vala sis vettä vaagenesse,
tinatselle talleresse...*

Et variandi 124 on laulik esitanud 10 päeva enne varianti 95, on vaatlusalune värss kujundatud arvatavasti vastava motiivi esmakordsest esitusest (antud üleskirjutusjärgul) ja sellega kaasnevast meenutavast-otsisklevast improvisatsioonilisest sõnastuskäigust tingitult.

II. MEETRILISED VORMELID

Alliteratsiooniliste sõnapaaride kõrval paistab silma teine rühm värsisisesid vormeleid, mida käesolevas nimetame meetrilisteks vormeliteks. Need on värsiosised, mis vormelliku iseloomu omandavad kõigepealt oma kindla meetrilise asendi tõttu. Toome näiteks ühe sellistest.

Pulmalaulus ülistatakse nooriku kodu rikkust:

- a) *Mannikeine, Maalikeine,
jei sa j sure soola näl'gä,
kao ei kalade näl'gä.
Sul sool tuvvas suuresta meresta,
kala tuvvas ka uge,elta.* [94]

Pulmalaulus «Sõtsile sõrmused»:

- b) *Kodu teil jäie kolme näiu,
neil tulev kolme kosilese.
Kui na viias muile maile,
kannetse või ka uge,elle,
kui i ole sõrmen sõrmussida
egä rinnan kulda reesi,
jemä latsel jelmessida —
sääil sis sõt'se sõimatasse,
nänni latsi näägutasse.* [116]

Pulmalaulus, kus kästakse noorikul olla hoolikas:

- c) *Kui läd karja saatemaie,
värist väl'lä laskemaie,³³
saadad karja ka uge'elle —
külä niidu kül'le pääle,
oma niidu otsa pääle...* [98]

Laulus «Võõras kosilane» ütleb neuu kosilasele:

- d) *Ma i ole ullu uskumaie,
ma j tee kaupa ka uge,elta.* [178]

Laulus «Neiu surm»:

- e) *Tullu katku ka uge,elta,
tõbi tõise viira päältä.* [15]

³³ Or. lisab ka paralleelvormi «väärlist».

f) *Joba aiga ammu tõusta,
joba nüüd laulva Riia kuke,
obu irnat kaugeella.*

Neis erinevais laulu- ja värsitüüpides võib märgata värsi teist poolt täitva sõna «kaugeelta» («kaugeelle», «kaugeella») esinemist igas näites. Et kindlale meetrilisele asendile liitub siin ühtlasi stereotüüpne sisu, võib selles korduvas sõnas näha vormellikku iseloomu ja teda sisaldavate värsside vahel oletada — vähemalt mõnedel juhtudel, kui selleks leidub veel lisapõhjendusi — geneetilisi seoseid.

Meetriliste vormelite tabamine ja piiritlemine (nende olemasolus üldse ei saa olla kahtlust) on küllaltki keerukas ülesanne.

Kui tegemist on eri tüüpides esinevate samaste ja rangelt samas meetrilises asendis püsivate värsiosade arvuka hulgaga, siis võib julgesti eeldada, et need värsiosad osutuvad värsisisesteks vormeliteks. Kui aga näiteid on vähe, on selliseks oletuseks palju vähem põhjust. Sõna või sõnaühendi meetriline asend värsis võib mõneti ette määratud olla regivärssi kujundavate põhiliste ja elementaarsete seaduspärasuste tõttu ja eeldatav vormel osutada vaid illusoorseks. Väheste näidete puhul kerkibki küsimus, kas meetriline kokkulangevus pole mitte tingitud üksnes loomuliku sõnavaliku, silpide arvu, sõnarõhkude ja völdete meetrumikohasest ja otseku enesestmõistetavast koordineerimisest, aga ka süntaktilistest ja muudestki grammatilistest seaduspärasustest. W. Steinitz'i parallelismiuurimus näitab veenvalt, et mõned sõnaliigid ja -rühmad (nagu näit. pärisnimed) saavad värssides esineda ainult teatavas asendis ja järjestuses.³⁵ Vaevalt ongi raja-joon ühelt poolt meetriliste vormelite ja teiselt poolt samaste värsiosade juhuslike meetriliste kokkulangevuste vahel täpselt piiritletav. Ka vormellikkus ise võib siin esineda mitmetes astmetes, ulatudes vaevumärgatavaist geneetilistest seostest, n.ö. «vormelieostest», kuni täiesti ilmsete; tüpoloogiliselt omaette liigi moodustavate vormeliteni. Näidete arvukuse kõrval tuleb meetriliste vormelite fikseerimisel oluliseks pidada eeskätt stereotüüpset sisu. Mõisteliselt avar, eri lauludes kasutamiseks rohkeid võimalusi sisaldav ja ühtlasi arvukate näidetena esinev värsiosa peaks lubama küllaltki tõenäoliselt tema arvestamist vormelina.

1. Vormelid poolvärsipaarides

Eesti regivärsilises rahvalaulus, samuti ka Liisu Mäe repertuaaris võib üsna sageli kohata omapärase struktuuriga värssi, mida käesolevas töös on nimetatud poolvärsipaarideks.³⁶ Need on

³⁵ W. Steinitz, Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung, FFC 115, lk. 41 jj., lk. 70 jj., lk. 193.

³⁶ W. Steinitz'i eeskujul — m. t., lk. 75.

värsid, mis jagunevad kaheks iseseisvaks sisult ja vormilt terviklikuks värsipoleks, kusjuures värsipooli seob parallelism. Leidub näiteid, kus värsipooled on isegi identsed:

*Oi oi velle, oi oi velle!
Sõita tahas, sõita tahas!*

[172]

[194]

Rohkem on poolvärsipaare, kus värsi teine pool on vähem või rohkem muudetud:

*Annekeine, õnnekeine
Ärärp võtab, ärärp võidab.*

[177]

[193]

Värsisisteste vormelite uurimise osas on poolvärsipaaridel erinev koht. Juba värsi selgesti rõhutatud dipoodsus ise kannab endas — laias jones võetuna — vormellikku iseloomu. Sellises värsis on, tavalisega võrreldes, sõnavaliku võimalused ahendatud, veelgi ahendatumad on võimalused meetriliste kombinatsioonide osas. Kui nendele omadustele lisaks arvestame värsipoolte vastastikust sisulist tingitust, siis peame küll eeldama seda tüüpi värsside suurt individuaalsust iseseisva värstitüübina. Paljud sellistest värssidest ongi väga reljeefselt individuaalse ilmega. Kuid teiselt poolt võib ometi märgata poolvärsipaarides õige avaraid võimalusi vormelite, eriti just meetriliste vormelite kujundamiseks. Kui kitsale konkreetsele meetrumilülile langeb traditsiooniliselt ikka ja jälle sõna, mis sisuliselt on õige avar, siis võibki see endas kanda soodsaid eeldusi vormelina kasutamiseks. Selline vormel jääb värssides püsivaks, tema ümbrus aga varieerub — kas siis kogu poolvärsi ulatuses või ka veel väiksemas osas.

§ 16. . . . s ü ü a, . . . j u u a

Pulmalaulus ülistatakse nooriku kodu:

a) *Suust me söödame, suust me joodame,
suust me söödame suhkurida,
peo päältä pähkelida.*

[70]

Teises pulmalaulus toimub see hoopis teistsuguses toonis:

b) *Mis viga minu velile
või oli ädä äitsemille?
Kas jole süvvä, või j jole juuva?
Pöld om põhjani aritu,
küll om kalli karjalauda!*

[77]

Laulus «Oma poiste kiitus» räägitakse rikkusest:

c) *Katske Olstre poisikeisi!
Kui läeve kõrtsi mäele —*

*kulda kuvve karmaninna,
ligi liha neil õbeda,
vaske vammussa vahela.
Ulge sööve, ulge joo ve,
marge massave rahada.*

[74]

Laulus «Endine elu» kurdab noorik, et mehekodus ollakse toiduga kitsi:

d) *Sääl om pala paperenna,
sääl om raasa raamatunna — 36a
küllä sööjä, küllä jooja.*

[79]

Vaatlusalune värss kuulub õieti stereotüüpsete värsside hulka.³⁷ Käesolevas osas on ta esitatud näitena väršjalaulatuselisest meetrilisest vormelist, mis kaheldamatult selle väršitüübi põhilaluse moodustab. On huvitav, et sama väršitüüp esineb isegi karjala rahvalauludes.³⁸

2. Vormelid värspooltes

Tüpoloogiliselt omapärsed väršitüübid moodustuvad sel puhul, kui trohheilise värši üks pool täidetakse sellise iseseisva vormeliga, mis ei kuulu sünonüümina või parallelismi kaudu teise värspoolle külge, vaid võib vabalt esineda eri värssides. Värsside erisuse moodustavadki värsside teised, mittevormellikud pooled; vormel moodustab sellistes värssides sageli sisulise põhiosa, värši teine pool aga lihtsalt varieerib seda, vastavalt konkreetse laulu vajadustele.

Seesugused vormelid omandavad reljeefsuse tänu meetrilisele asendile, nende meetriline asend saab aga oma rõhu regivärši dipoodsusetaotlusest. On üldtuntud tõsiasi, et meetrilises suhtes on puhttrohheilised regiväršid selgesti dipoodsed isegi siis, kui tsesuur pole rõhutatud lauseehituse poolt. See dipoodsus aga aitabki värspoolt täitval sõnal või sõnapaaril, kui tal on sisuli-

^{36a} Or. «raamatun(na)».

³⁷ Kujul «Küll oli süvvä, küll oli juuva».

Nii ühes pulmalaulus:

*Mis te kurdat' kurvalise —
küll om süüa, küll om juua,
kann om kaaneni õluta!*

[41]

Laulus «Endine elu»:

*Lätsid aita sa mäele,
keset õuta kelleresse,
küll oli süvvä, küll oli juuva.*

[79]

³⁸ Steinitz, m. t., lk. 77.

selt avar tähendus, mis võib iseseisva traditsiooni kujundada, meetriliselt reljeefseks ja seega vormeliks saada. Regivärsside variatsioonilisuse suhtes näib see olevat üks kõige põhilisema tähtsusega nähtus — väga paljude värsside variatsioonilisus tugineb iseseisvate värsipoolte sobitamisele ühest värsist teise, ühest laulust teise.

Suure osa sellistest vormelitest hõlmavad üttelised värsid, sageli just ühtlasi stereotüüpsed üttelised värsid. Vormel võib moodustada ütte enese, sageli aga ka ütte traditsioonilise lisandi. Mitmesuguste traditsiooniliste ütete ja üttelisandite küllaltki vabal varieerimisel on üheks peamiseks aluseks just vaadeldavat tüüpi meetriliste vormelite kasutamine.

Üheks rühmaks sellistes värsides ongi üttevärsid, kus vormel esineb ütte lisandina, nõnda et moodustub ühtlasi ka värsisisene parallelism.

Pulmalaulufragmendis küsitakse peigmehelt:

*Jaanikeine, vellekeine,
mis sa kut'sid koertest pulma!* [44]

Kiigelaulus palub neiu:

*Küläveli, vellekeine!
Kiigum' tasa, kiigum targa!* [131]

Karjane pöördub vihma poole:

*Vihmakene, vellekene,
ookene, omatsekene,
mine, vihma, Virumaale!* [35]

Vormel «vellekene» sobib, nagu näha, mitmesugustesse lauludesse üttevärsi traditsioonilise põhiosana. Seda sisaldavad värsid on omavahel omapärasel tüpoloogilises resp. geneetilises suguluses. Antud tüüpi üttevärsse on aga küllaltki palju («Noorem poiga, poisikeine» [164], «Külänaise, nännikeise» [71] jne.).

Suure rühma moodustavad siin sellised värsid, kus üttevormelile eelneb värsi 1. pooles mingi verbivorm, märkides üttega tähistatu tegevust, tema poole pöörduja tegevust või käsku-soovi temale. Sageli jääb üttevormel seejuures kiillauselisse asendisse. Nii võib äsjakäsitletud vormelist «vellekene» tuua järgmisi näiteid («Poiss tõuseb neiu de juurest»):

*Magasid sa, vellekeine,
magasid sa Malle manna,
engäsid sa Ellu manna.* [173]

«Linnamängus»:

*Lubasite, vellekese,
lubasid obesta osta.* [33]

Lõikuslaulus:

*Sai ma veerde, vellekene,
veeren verdä serväti,
otsen joodi mul jumeda.*

[30]

Sama tüüpi üttevärssidest võib tuua arvukalt õige mitmesuguseid näiteid. On ilmne, et dipoodne puhttrohheiline värss, mille teine pool täidetakse üttega, on kogu oma vormitervikuga väga laiahaardeliseks, universaalseks, oma olemuses aga ühtlasi väga elementaarseks meetriliseks v o r m e l i a l u s e k s; seda alust võib laulik täita õige mitmesuguste traditsiooniliste vormelitega või ka improviseeritud üttega — tingimusel, et need kas üksi või koos oma lisandiga täidaksid neli silpi:

Jei ma j lepi, näiu noore!

[132]

Paras, paras, tüdär noori!

[144]

Istu nüüd sissi, siidi näiu,

karga süa, kardä kengä!

[81]

Setu süüdu, e m a k e n e,

setu süüdu anna sinule:

[37]

Joome pääle, ellä velle!

[54]

Koot's, koot's, kullikeine,

naat's, naat's, nabrakeine!

[194]

Sellisel üldisel ja väga elementaarsel vormelialusel paiknevad värssid moodustavad õige kirju ja keeruka, läheduselt väga mitmesuguste astmetega variatsiooniliste suhete kogu. Üksteisest sisuliselt kõige kaugemaid sama struktuuriga näiteid ei saa muidugi mingil määral varieerumissuhteis olevaiks-lugeda, kuid seesugune üldine vormelialus, kus iga värsijala suhtes on traditsioonist teada, mis laadi s i s u g a (ja küllaltki kitsalt piiritletud sisuga) seda täita tuleb, annab põhjust seda tüüpi värssides oletada geneetiliste seoste — tõsi küll, kõige elementaarsemat tüüpi seoste — olemasolu võimalusi. Ei ole mõeldamatu, et üks sama struktuuriga värss, milles ükski sõna ei kattu teise värsi sõnadega, on otseselt tuletatud teise värsi «vormelialuslikul» eeskujul. Mitmekesiste variatsioonisuhete tabamine algab sealt, kus on tegu juba samaste vormelitega või siis vähemalt nende osistega või variantidega sünonüümide näol, lisandite liitmise või ärajätmise näol vms. Õige rikkalikult kasutatakse variatsioonilisteks arendusteks vaadeldavat tüüpi vormeleid lauliku poolt eriti sama laulutüübi, veel enam sama lauluvariandi piires. Kui näit. «Kullimängus» esines juba värss

Koot's, koot's, kullikeine,

[194]

siis leiame samast variandist mõne värsi järel:

*Oh sina ullu kullikeine,
mine sa sinna talule,
kunnes kana kõlgussana,
kuke kuiva õrre pääle!*

Ja samast lauluvariandist veidi tagapoolt:

*Vaatame, vaatame,
mehanes oli kullikeine!*

Mõnikord käiakse seda laadi vormelitega veelgi vabamalt ümber — liidetakse eri värssidest kokku sellise vormeli abil hoopis uusi värse. Lõikuslaulus pöördutakse töötajate poole:

*Näiukeise, noorukeise,
küll om pikä velle piiri —
laske käe äste käüvvä,
sõrme noore äste sõuda!*

[154]

Samast lauluvariandist leiame veidi tagapoolt värsi

Laske käüvvä, näiukeisel

Üttevormeleid sisaldavate värsside hulgas on rühm selliseid, kus ka värsi algus on omandanud vormelliku iseloomu — värss algab mingi traditsioonilise side- või küsisõnaga, vabalt täidetavaks resp. varieeruvaks jääb vaid 2. värsialg. Ühes pulmalaulus räägitakse sellest, et pruut on kirikuteel hakanud tulevast peigmeest ihaldama:

*Kui sina näied, Reedakeine,
kirikunna käüveenna,
esi endes mõtelida:
kuule, Johan, kulda kübara,
tule mulle, saa minule!*

[89]

Laulus «Joodikul mehel»:

*Kui ei kuule, Reedakeine,
kui sa j tõusuvata,
pel'gä ei äränevata —
võtab su pessä pihta möödä.*

[106]

On muidugi ka võimalik, et laulik on tulnud samasugustele üttevärsside algustele juhuslikult, loomuliku sõnaseadmise tulemusel ja vormellikkus on näiv. Tuleb siiski arvata, et korduvalt lauludes esinev samasugune värsialgus on siin tahes-tahtmata, juba oma kordumisega, loonud vormelitunnetuse samase põhistruktuuriga värsside alguse jaoks. Võrreldagu ses suhtes veel järgmisi näiteid. Laulus «Suur tamm»:

*Kuule, kulla vellekeine,
lääme tamme raiumaie!
Mis me raium, sõtsikeine?*

[138]

Laulus «Riia rikkumine»:

*Mis me rikum, vellekeine,
mis me rikum Riia linnast,
mis me Tallinnast taandam?*

[153]

Pulmalaulus sõimatakse vastaslauljat:

*Mis sa laulad, laiska poissi,
külä näidiste magaja?*

[69]

«Sõjalaulus» areneb dialoog:

*«Ehi, ehi, poiga nooril!»
«Mis mina ehi, jemakene,
mis mina ehi, esäkene!
Mul on pihhta peenikene...»³⁹*

[19]

Paljudel juhtudel on üttevärssides kindlasti väga keerukas või võimatu selgusele jõuda, kas tegemist on täiesti juhusliku struktuurilise kokkulangevusega regivärsi meetrumi üldisel baasil või tulevad arvesse kõige elementaarsemad vormellikud seosed. Sellised näited oleksid umbes järgmised. «Linnamängus» kutsutakse:

*Tulge tuppa, noored mehed,
ostamaie, ostamaie!*

[189]

«Lambamängus»:

*Tule karja, undikene,
vii mõtsa minija lammast!*

[40]

«Nukumängus»:

*Tule kodu, nukukeine,
koa kangas kammeresta,
peenikeine peelde päältä!*

[148]

Vormellikkus on eriti tunduv neis üttevärssides, mis algavad hüüdsõnaga «oh» («oi», «oo»):

Oh sina ullu Jaanikeine!

[72]

O mu libe Liisakeine!

[166]

O mu jellä jesäkeine,

jesäkeine, taadikeine!

[171]

Oh sina suuri sõa päälük,

*oh te katsi kaasameesta!**

[26]

Omaette variatsiooniliigi moodustab selliste vormelite ümber nähtus, kus ei varieeru mitte vormelile eelnev värsi esimene pool, vaid see jääb muutumatuks ja värsi teises pooles asendatakse üks üttevormel teisega. «Lõikuseõlle» ühes variandis kaebab lõikaja:

*Sai ma veere, vellekene —
veerest oli viin kadunu,
otsest oli olu ojunu.*

[30]

³⁹ Vt. ka var. 16, 36 ja 69.

Sama laulu teises variandis:

*Saime veere, sõtsikeise —
veerest oli viin kadunu,
otsest õlu otse saanu.*

[154]

Üttevormelitele eelnevad verbaalsed värsipooled näivad mõnigi kord olevat ise kujunenud vormeleiks, mida siis ühendatakse ka mitmesuguste muud laadi värsi-järeelpooltega. «Sikulaulus» esineb dialoog:

*Tule mulle, sikukeine!
Ei lähä, (hännakene!)*

[152]

Laulus «Võõras kosilane» keeldub neiu võõrast kosilast tere-
tamast:

Jei maj lähä, jei tereta.

[178]

Kuigi siingi tuleb eeldada võimalusi, et värsside esimeste poolte kokkulangevus võib olla tingitud ka loomuliku sõnavaliku juhuslikust ühtesattumisest, peab teiselt poolt arvama, et korduvalt esinevad seda tüüpi värsipooled on mõnigi kord kujunenud küllaltki iseseisvalt ühest värsist või laulutüübist teise liikuvaks, eri värssidesse sobitavaks ja omandanud nii vormelliku iseloomu. Värsi verbaalse esipoole vormelitaotlust võib märgata ka järgmistes näidetes, mis näivad olevat just sellise vormeli kaudu geneetilises seoses. Laul «Harja otsimine» algab:

*Veere, veere, päevakene,
veere, veere vetta mööda...*

[17]

Üks lõikuslaul algab:

*Veere ikki, iiekene,
veere ikki veere poole!*

[30]

Värsialguste vormellikkust kinnitab ehk ka asjaolu, et näited on üles kirjutatud samal üleskirjutusjärgul (käsikirjas umbes kümnelaululise vahemaaga), kusjuures lõikuslaulu teistes variantides, mis on hiljem üles kirjutatud, need värsid puuduvad. Huvitav on üttevärsside teiste värsijalgade «säilimine» nendele järgnevais värssides (teise näite üttevärsis on «ikki» kujunenud ilmselt alliteratsioonitaotluse tõttu; kogu see värss on võib-olla tuletatud lõikuslauludes laialt traditsioonilise värsi «jäta iie ikke-maie» [29] eeskujul). Võib arvata, et mõnedel juhtudel on stereotüüpseiks värssideks tardunud üttevärsside teine värsijalg just selleks püsivaks elemendiks, mis taas omakorda vormeli moo-

dustab ja varieerivat laulusepitsemist soodustab. Nii on ehk lugu järgnevaga. L. Mäel on ülitarvitatavaks stereotüüpne üttevärss

*Kuule, kulla vellekenel*⁴⁰

Ühe pulmalaulu algus on tal aga selline:

*Mis te, kulla, kurvastade,
mis te, ellä, jiket pal'lu,
ärä, kulla, kurvastage:
ta sai mehe meeleele.*

[70]

Rohke tarvitamise tõttu oma asendisse kivinenud teist värsi-
jalga täitev ütte epiteet-lisand on siin endale võtnud kogu ütte
funktsiooni ja ütte traditsioonilise koha vabastanud mõtet aren-
dava verbivormi jaoks.

Omalaadi variatsioonilised vormiseosed näivad moodustuvat
üttevärsside värsipoolvormelite ja poolvärsipaaride vormelite
vahel, kui neis esineb sama sisu, samu sõnu. «Omakssaamist» on
laulik alustanud:

*Tere, sõtse, tere, sõlge,
tere, sõts sõlealune!*

[144]

«Sikulaulu» aga:

Tere, tere, sikakeinel

[152]

Ei ole võimatu näidete pärinemine lauliku ühest ja samast
assotsiatsioonist — värsialgulisest teretamisvormelist. «Sikulau-
lus» oleks see vormel jäänud siis epitseuksiseks ütte (värsi teist
poolt täitva) pikkuse tõttu, «Omakssaamises» aga võtnud pool-
värsialgulise anafoori kuju ütte alliteratsioonivormellikust iseloo-
must lähtuvalt.

Küsimus kokkulangevate värsipoolte suhetest, nende suhete
juhuslikust või vormellikust iseloomust moodustab keeruka, kuid
põhilise tähtsusega probleemi varieerumisenähtuste elementide
uurimisel. On võimalik koostada pikk ahel värssidest, kus lülide
sidujaiks on kattuvad värsipooled:

*Kuule, kulla perenaine,
tõusu üles oodiast!
Kuule, kulla emakene,
tõusid üles ommikulda.
Lääme mõtsa ommikul...
Lääb mõtsa kündamaie...*

[31]

[37]

[14]

[103]

Millistes suhetes on need kattuvate pooltega värssid omavahel?
Paljudel juhtudel lükkame pikemata eemale oletuse selliste värssi-
side geneetiliste seoste võimalustest ja peame kokkulangevusi

⁴⁰ Vt. var. 22, 24, 29 ja 33.

juhuslikeks — vähemalt puuduvad võimalused geneetilise seose näitamiseks. Kuid tuleb arvata, et nii mõnelgi sellise kokkulangevuse puhul on tegelikult olemas olnud geneetiline seos värside vahel — üks on teisele otseseks või kaudseks eeskujuks olnud. Tuleb arvata, et selliseid seoseid on tegelikult värsidite loomisel olnud rohkem kui meie neid näha või avastada suudame. Eriti tuleks seda eeldada üldisema sisuga värsidest, nagu mitmesugustest üttevärsidest, siirdvärsidest, stereotüüpseist värsidest, laulude algustest jne., kuna väga individuaalse või ainulaadse sisuga värsidite puhul saab seda palju vähem eeldada. Igatahes peitub selliste värsipoleekattumiste taga omapärane, elementaarne ja produktiivne varieerimismenetlus. Variantide eraldamine juhuslikest kokkulangevustest tuleb kõne alla vaid analüüsi abil, peab aga arvama, et sageli osutub see ülesanne lahendamatuks kriteeriumide puudumise tõttu. Variatsioonisuhete, resp. vormelite olemasolu tuleks aga arvestada juba kõige üldisematest ja elementaarsematest vormilistest kokkulangevustest alates. Kui viimati tsiteeritud värsiga

Läb mõtsa kündamaie

võrdleme värsi

Lääme tamme rajumaie.

[136]

siis näeme nende vahel küllaltki suurt sarnasust, kuigi me neid variantideks teineteise suhtes vaevalt tahaksime pidada: peale esimese ja viimase värsijala kokkulangevuse on neil veel üldine struktuuriline samasus (samad sõnaliigid samades värsijalgades). Juba sellises struktuurilises samasuses tuleb näha vormeli algelemendi, vormelialust, mis moodustab ühtlasi variatsioonilisuse vormilise algelemendi, elementaaraluse. Kui nüüd sellisel alusel kerkib esile lisaks veel mõni vormel, sõnastuslik kokkulangevus vms., siis on meil juba rohkem põhjust eeldada värsse siduvaid assotsiatsioone lauliku fantaasias ja ühtlasi mingisuguste variatsiooniliste seoste olemasolu. Kuid mõnedki küsimused peavad siin arvatavasti lahtiseks jääma. Kui näiteks võrdleme 4. värsi näitest «Sõjalaulust»

*Kuule, kulla emakene,
enne mu uputanu ojasse,
kautan külä kajosse,
lä m atanu lä t e e s s e —
kudas lää sõtta sõdima?*

[19]

4. värsiga näitest «Nukumängust»

*Kangas ikeb kammerenna:
«Siia surma me sureme,
palavesse paagatame,
lä m e e s s e lä m a t a m e.»*

[187]

siis ei saa küll kuidagi selgusele, kas värsside osaline kokkulan-
gevus on juhuslik või variatsiooniline. Igatahes ei saa küll mille-
gagi tõestada, et laulikul ei oleks olnud üht värssi kujundades
teine värss või selle osa silmade ees, küll aga võib seda oletada
väga sarnaste värssikujude alusel.

3. Vormelid värsi lõpul

§ 17. ... k a n d e l e n n a

Laulus «Riia rikkumine» jäetakse Riia rikkumata seepärast, et
ei

- a) *ole meil kirvest õlala,
rauva kangi k a n d e l e n n a.* [13]

Laulus «Haned kadunud» kimbutavad teekäijad hanesid koju
viivat neiu:

- b) *Näukene, noorekene,
mis sul piitsuve peona,
mis sul kaaguv k a n d e l e n n a,
mis sul röögib alla õlma,
käpa käusest paisteneve?* [26]

Laulus «Loomade püüdmine» võetakse karu kinni:

- c) *Sai sis karu kättegi,
kääni karu k a n d e l e s s e.* [27]

Vaatlusalune värss esindab neis näidetes vormelit kõige selge-
mal kujul. Värsilõpuline «kandelenna» sobib sisult igasse laulu,
kus on juttu millegi kandmisest, eriti kaenlas või ka käes kand-
misest. Kindel meetriline asend — meetriline vormel — soodustab
selle väršielemendi meelespidamist ja kasutamist. Viimane
näide esindab juba õigupoolest stereotüüpset värssi.^{40a} Käesolev
vormel ongi n.-õ. kahepaikne — ühelt poolt on ta oma põhiolemu-
ses värssisene iseseisev vormel, teiselt poolt moodustab ta põhi-
lise koostisosa stereotüüpses värssitüübis. Siit võib näha, kui vahetu

^{40a} Näiteks laulus «Kohus koju minna»:

*Ei mina enne siit ei lää,
enne kui toa laota,
selga võta seinä palgi,
tala pista taskuesse,
kattuse kääna k a n d e l e s s e!* [38]

või laulus «Haned kadunud»:

*Kääni kana k a n d e l e s s e,
võti ani alla õlma.* [180]

võib olla vormiline üleminek värsisiseselt vormeliit värsitüübile kui tervikule.

§ 18. ... m e h e l e

Laulus «Venna kiitus» [B]:

- a) *Sõsar sõge läits m e h e l e,
veli võtt vene karjanaise,
sõsar sai sõapääliku.* [143]

Laulus «Uppunud vend»:

- b) *Sõsar läits sõa m e h e l e,
veli võtt vene karjanaise,
sest mina jike ja imeta.* [183]

Laulus «Metsast mehele»:

- c) *Kes läb mõtsasta m e h e l e,
kes teeb kauba karjasmaale —
sööt' sel suuri söögilauda,
peenär pikä istepenki...* [178]

Laulus «Vara vaeslapseks»:

- d) *Nüid sai mereme m e h e l e,
Jesä põlgi põlve päältä,
veli võtt minu vihata:
tulge nüid Anne vaatama,
Anne sai mere m e h e l e.* [160]

Laulus «Hiire pulm»:

- e) *Roiroi, roiroi rotil pulma,
üre tüdär sai m e h e l e^{40b}
nirgi noorele pojale,
kärbi noorele külüle.* [50]

Kaks esimest näidet esindavat üht ja sama stereotüüpset motiivi. On märkimisväärne, et kõik näited pärinevad ühest ja samast üleskirjutusjärgust (1921. a.), kuna teistest üleskirjutusjärgudest sama lõpuga värsse ei pärine üldse. See viitab vormeli aktiivsele püsimisele lauliku vormivaras just ühe kitsama ajalõigu vältel.

§ 19. ... s i i a s a a n u

Ühes kontaminatsioonilises pulmalaulus:

- a) *Nüid om saaja s i i a s a a n u,⁴¹
vaatame, ootame,
kas ta kõlbab velle kõrval* [84]

^{40b} Or. toob lisaks ka paralleelvormi «saab».

⁴¹ Or. lisab ka paralleelvormi «saja».

Laulus «Neiupaelad»:

b) *Sai nii püha siia saanus,
jõulu siia jõudanessa,
nääri siia nätanessa,
kuule, kulla vellekene,
läbe ei pühi pidada.*

[24]

Laulus «Pussupung»:

c) *Kuule, poissi, kaitsa pussu,
ärä lase pussu perrä tulla,
salasitta siiä saia!*

[49]

Mardilaulus:

d) *Kust nii märdi siia saanu?*

[207]

Peaegu kõik näited on improvisatsioonilised ja viitavad seega vormeli olemasolule, tema aktiivsele kasutamisele. Näide a esineb ainukordselt lauliku pulmalauludes, seejuures kuulub ta ise variantiderohke tüübi «Võõrast vallast» külge ja on ümbritsetud stereotüüpsetest värssidest.⁴² Näide c kuulub laulu, mis ainukordselt Liisu Mäe repertuaaris esineb ja on tõenäoliselt tervikuna temanda enda improvisatsioon (stereotüüpsete värsside rohkus, sõnastuse pealiskaudsus ja improvisatsiooniline, ütteline iseloom). Näide d esineb tal vaid ühes mardilaulu variandis (neljast ulatuslikust variandist üldse), puududes teistest variantidest samade motiivide naabruses.⁴³ Tema improvisatsioonilisust näitab ta stereotüüpne ilme ja otsese sideme puudumine teiste motiividega (sama värsi variant — samas lauluvariandis 2. värss — saab küll vastuseks:

Kella Ritsu käsu pääle,

⁴² Näitele a eelneb:

*Seda see suvi sositi,
seda see kesä kõnelti,
seegi aiga aeti juttu,
jet saame saaju sõitamaie,
pikke pulme me pidäma,*

mille viimastele värssidele on paralleel näiteks laulus «Ema haul»:

*Isakene, taadikene,
tule nüüd saaju sõitamaie,
pikke pulme pidamaie!*

[9]

Näite a 2. värsi paralleel on näiteks laulus «Joodikul mehel»:

*Ikki oodid, ikki vaadid,
ikki oodid uhket meestä,
ikki vaadid valget meestä.*

[106]

⁴³ Variandid 34, 149 ja 231.

kuid seegi värss näitab improvisatsioonilisust oma hilise ja motiivivaba päritolu tõttu — sellest alamal).

Võiks oletada, et vormel pärineb tüübist «Võõrast vallast», värssidest

*Ärä me riksem ruuna rinna,
kahasime mürä kaala,
laigu luiesta laotim
siia maale saieenna.
Tuhant me näime tulleenna,
sada siia saieenna.*

[72]

Selles suhtes on iseloomulik, et näites a, mis kujutab endast vaid laulu «Võõrast vallast» mõne värsi interpoleerimist kontaminatsioonilisse pulmalauluvarianti, on just vaadeldav vormel esile kerkinud; võib-olla on vähemalt vormelinäide a otseselt kujunenud tüübi «Võõrast vallast» äsjatsiteeritud värsside mõjul. Näites b on vormel kõige motiivikindlam. Näite ainukeses variandis (var. 150) kahjuks vormelivärss puudub. Selleski näites leidub aga pidepunkt just vormeli fikseerimiseks: siin on laulu sisus samasugune stereotüüpsete värsside ja motiivide esinemiseks soodne olukord nagu näites a — mõlemale eelne vahetult motiiv, kus räägitakse millegi ootamisest (ühes oodatakse saajaid, teises pühi); näidete a ja b esimesed värssid oleksid nagu ühe ja sama vastusvormeli variandid.

Tuleb küll ka eeldada, et vaadeldav vormel moodustab ühe erikuju veelgi laiahaardelisemalt esinevast ja teiselt poolt tüpoloogiliselt elementaarsemast vormelist, mille põhialus on 3. värssjalale langev «siia». Seesuguse vormeli variante oleksid

*Kes si püha siia toonu?
Mari püha siia toonu.*

[24]

(Esinedes sideosana traditsioonilises kontaminatsioonis «Neiu-paelad» + «Jeesuse näljasurm», näitab see motiivikindlana ehk geneetilist seost näitega b vaadeldava vormeli osas, on ehk kaasas käinud tema loomisega.)

*Laske sisse engesandi,
uu-uu-uu,
enge omma siia jõudnu!
Kella-Ritsu käsu pääle
oleme nüüd siia tullu...⁴⁴*

Eriti viimased värssid peaksid näitama vormeli kehtivust. Usna hilisel ajal loodud ⁴⁵ ja improviseerivas-otsisklevas sõnastuses värss-

⁴⁴ ERA II 78, 457 (1) < Pst.

⁴⁵ Värsside hilisust näitab Kella-Ritsu mainimine. Kella-Rits — Paistus elanud kellamees, Liisu Mäe kaasaegne (S. Läti andmeil).

sides moodustavad nad vormi põhilised tugipunktid. Selle vormeliga on arvatavasti ühendatavad ka «Sõjalaulu» värsid

*Kui tuleb sõda siia maale,
vene leeri siia linna*

[19]

ja samasse lauluvarianti kiilutud «Raamatu Rantsuse sõjasta» improvisatsioonilist laadi lõpuvärsside hulgas esinev «siia maale»:

*Kiri om tullu keiserista,
raamat Rantsuse sõasta.
Mihi vaja miilitsesse,
poisi pannas polgu pääle.
Iki jääve näiu nutamaie,
näiu jääve siia maale
kütusida küttamaie...*

«Siia saanu» kasutamist vormelina on kindlasti soodustanud ka asjaolu, et meetriliselt kindla vormi kõrval on vormilist iseseisvust suurendanud alliteratsioonilise sõnapaari olemasolu, samuti selle taga seisev teatav sisuline mõttetervik.

4. Vormelid värsi algul

§ 20. k o d u j ä t i...

Laulus «Suude sulg»:

- a) *Mudu ma laulas mitu laulu —
k o d u j ä t i suude sulge,
lauwa pääle laulu lehte,
kirstu kapi keele kõltsu.*

[60]

Laulus «Pussupung»:

- b) *K o d u m a j ä t i pussupunga,
ahju ette aisuvaaka.*

[49]

Laulus «Ei tulnud söögi tõttu»:

- c) *K o d u m u l j ä i e kolme söögi:
ahju jäie ani küdsäma,
liha liud jäi lauwa pääle.*

[117]

Ühise vormeli oletamisele vastupidiselt võib esitatud näidete puhul päris tõenäoliseks pidada ka arvamust, et näidetes pole tegu vormeliga, vaid puhtiseseisvate värsimoodustistega, mis on loodud üksteisest sõltumatult. Vormeli olemasolu kasuks kõneleb asjaolu, et näide b on üles kirjutatud samal päeval kui näide a — teda eraldab näitest a vaid neli laulu; näidete side on seda tõenäolisem,

et näide b, olles üles kirjutatud pärast näidet a, kuulub läbinisti improvisatsioonilisse laulutüüpi, mis esineb laulikul üldse vaid ainsas variandis ja milles on palju stereotüüpeid-vormellikke elemente. Näited a ja b on ka sisuliselt lähedased samalaadsest assotsiatsiooniringist moodustuvate troopide tõttu — «suude sulg» — «pussupung». Vormeli kasuks räägivad ka parallelismivormelid ühelt poolt näidete a ja c, teiselt poolt näidete b ja c vahel. Laulu «Suude sulg» vanim variant, mis on üles kirjutatud 10 päeva enne näidet a, esitab vastava motiivi küllalt segaselt, selles esinevad värsside järjekorra segiajamised, värsside kordamised ja segamised peegeldavad vist lauliku otsisklevat-meenutavat mõttekäiku laulu esmakordsel sõnastamisel sellel üleskirjutusjärgul; vaadeldava vormeli kordamine ja temaga seostatud värssid peaksid sellises meenutusprotsessis selgesti näitama, milline osa on vormelil värsside ülesehituses ja nende memoreerimisel:

*Kodu me jätim, kulla velle,
kodu me jätim kõõlu kõltsu,⁴⁶
kirstu kapi keele kõltsu,
kodu jäi mul suude sulge,
lauwa pääl jäi laulu lehte.*

[57]

§ 21. ...kurja...

Laulus «Memme vaev»:

a) *Ann oli kuri ikkemaie,
vilets oli vihastamaie,
kalk oli söat kandamaie.*

[37]

Samas lauluvariandis, paarkümmend värssi tagapool:

b) *Ikki oli kuri ikkemaie.*

Laulus «Opetus noorikule» hoiatatakse noorikut, et ta halvasti ei kõneleks:

c) *Oikad ema emmisasse,
kutsud onu orikasse,
tädi Tartumaa seasse,
sis sinu kurjas kutsutasse,
atvas lätses augutasse.*

[37]

Samas lauluvariandis:

d) *Kuuled kurja ommikulle,
si pane palaja ala,
mitte ära anna mehe kuulda
ega mehe ema kuulda!
Kuuled kurja õhtuelle,
si sina söku sõnnikusse!*

⁴⁶ Üleskirjutaja on originaalile lisanud «kõllu?»

«Linnamängus» pahandatakse poistega:

e) *Võtku kurje poisikesil!* [33]

Laulus «Tütar mõisas»:

f) *Sis tei esa teo korra,
pästi velle piina päeva,
käisi kurja karja korra.* [8]

Kiigelaulus kaebab kiigelt kukkunud veli, et kiige all oli sügav auk:

g) *Aud oli kurja ja kavala,
ütessa süldä sügäve,
katessa süldä kavala.* [125]

Sama laulu ühes teises variandis ütleb kukkuja, et ta sureb:

h) *Mullu meeli minnä mulda,
sõä armas auda minnä,
ei mu sõä kutsu süvvä,
avvan mul armas eläda
kui om kurja kiigu päälta.* [130]

Ühes pulmalaulus räägitakse pruudist, kes ei oska «manna magada»:

i) *Kuule, Jaak, kulda kübara,
sääjä pääle särgi siilu,
kata pääle sa kasuka!
Küll om kuri. kukub kurja.* [71]

Eriti palju on vaadeldavat vormelit aga pulmalaulus «Joodikul mehel» (ka selle variantidesse vahetult põimitud teiste pulmalaulude motiivides):

j) *Kui om kurja — kos võid minnä,
kos võid paarista pageda,
lahku lüvvä laulatsesia?* [104]

k) *Ämmä kurja ikki kutsub:
«Mine nüüd, litsi, lüssä lehmä,
mine, kaagi, saada karja,
väna hatt, jooda vasikul!»⁴⁷
Kui om kurja ämmä äiä,
kohes pea mina minema?
Kui vaada kodude poole,
akkab vesi veeremaie.
Jemakeine, jennekeine,
nüüd ole sõa seana.
Näo närväst näägutave,
kää kurja st kuulutave.* [120]

⁴⁷ Or. «(h)att».

- l) *Päe pikä mul jeläda,
mees om kurja kurval meelel.* [122]
- m) *Hauvan om armas eläda
kui om kurja mehe põlvi,
jegä päe isändi põlvi.* [122]
- n) *Oles tuvi tundamine,⁴⁸
tähekeste täädamine,
et ta kurjale kositse,
vihatselle viitanesse,
pahatselle pantanesse,
viskas tulle viina toobi...⁴⁹* [2]
- o) *Nüüd ole kurjana koduna,
öeleinna rahvaenna.⁵⁰* [11]

Laulus «Neiu surm»:

- p) *Kui mina ärä koolenesse,
ärä tee lepästa kirstu,
lepp om kuri leinämaie,
ärä tekü aavast kirstu,
aab om kuri allitama,
ära tekku kuusest kirstu,
kuusk om kurja korbatama,
ära teke kasest kirstu,
kask om kurja karbatama.* [167]

Lähemat tähelepanu äratav vormeli meetrilise asendi kindlus. Tundub, et siin kajastub mingi värsside sisu ja vormi suhteid määrav tendents. Kas vaadeldavat meetrilist tüüpi värssides pole 2. värsijalg üldiselt värsi sisuteraviku suhtes kõige tundlikumaid kohti? Traditsioonikindlates (vormelilt sisaldavates) värssides on see värsijalg otsekui avatud värsis käsitletava objekti sisuliste omaduste rõhutamiseks, improvisatsioonilised värssid näivad koguni justkui koonduvat selle värsi sisus kõige määravamalt sõna kandva värsijala ümber. Igatahes leidub sama meetrilise tüübiga värsside hulgas rohkesti näiteid, eriti adjektiivide või epiteetide värssides, milles samuti teatava omaduse või koguni terve värsi peamise mõtte rõhutatud väljendus langeb just sellele värsijalale:

- Kuule, kulla vellekeine!* [174]
Ärä, kulla, kurvastage! [1]
Tulge sis varsid vaatamaie! [167]
Mine nüüd, liitsi, lüssä lehmäl [120]
*Mede ääda ällu lasta,
mede kallist kasu lasta!* [37]
Kodu kullal kirjutetu. [84]
Kui ma ärä koolenesse... [15]

See tendents on muidugi põhialuseks olnud ka vaadeldava vormeli kujunemisele.

⁴⁸ Or. «tundamine».

⁴⁹ Or. «visskas».

⁵⁰ Or. «öeleinna».

§ 22. mis viga...

Laulus «Joodikul mehel» palub noorik isa, et see ta härgade eest mehelt lunastaks:

a) *Mis sul viga, esäkene,
sul om kodun kolmi ärga.* [11]

Laulus «Venna kiitus»:

b) *Mis sis viga minu vellet
või om ädä äitsemelle —
pilvest joob vee pisara,
vikerkaarist võtab vettä!* [71]

Laulus «Nooriku kodu»:

c) *Mis viga Reedal eläda!
Kodu tal kullal kirjutettu,
õuve õbele jehitu.* [91]

Laulus «Nooriku kodu ülistatakse»:

d) *Mis sul viga olla viksi —
ärjä aia kõrguseda,
obu irnub tallinagi
sõita tahas, sõita tahas!* [94]

Ühes pulmalaulus:

e) *Mis sis viga õlut juua!* [41]

Neli esimest näidet esindavad variantiderohkeid stereotüüpseid värse ja motiive, viimane näide on laulikul ainukordne. Pole kahtlust, et tegemist on ühe ja sama, enamasti uhkustavalt-praalivalt hüüdelise sisuga vormeliga. Vormeli osakaal värsside sisus on niivõrd suur, et tõstatab mõtte teda sisaldavate värsside pidamisest isegi samasse stereotüüpsesse värssitüüpi kuuluvaiks. Vaadeldavate värsside küllalt suur sisuline ja vormiline erinevus (vrd. näiteid d ja e) sunnib neid pidama siiski ainult vormeli vahendusel ühendatavaiks. Igatahes on siin tegemist näidetega, kus mõnel juhul on raske otsustada, kas ühendatavad värssid esindavad vormelit või stereotüüpset värssi. Vormeli järk-järgulist, vahetut ja raskesti tabatavat üleminekut stereotüüpseks värssiks on võimalik jälgida just kõiki vaadeldavaid näiteid ja nende variante arvestades.

III. STEREOTUUPSSED SÖNAD JA SÖNAÜHENDID

Värsisise vormelite hulgas moodustavad traditsioonilised epiteedid ja metafoorid rühma, mille stereotüüpsus ehk vormellikus on juba mõisteliselt pikemata selge. Juba antiikaja rahvaluulest alates on öieti kõikide rahvaste folkloori poeetikat iseloomustades ikka ja jälle räägitud tüüpilistest epiteetidest või metafooridest, mis omaette vormelitradsiooni loovalt liiguvad ühest rahvaluulest teise või isegi ühest rahvaluuleliigist teise.⁵¹ Selgepiirilisema on sellistest vormelitest aegade jooksul esile kerkinud eriti traditsiooniline (püsiv) epiteet, mida on märgitud eri terminiga.⁵² Vormelliku olemuse poolest peaks traditsioonilise epiteediga tüpoloogiliselt võrdses asendis olema ka traditsiooniline metafoor — seda enam, et epiteedi ja metafoori olemuslikud piirid on ääremaa del sageligi vahetult kattuvad, üksteisesse hajuvad,⁵³ aga ka muud stilistilised figuurid, kui nad traditsioonilistena kuuluvad vormelivaramusse. Teiselt poolt tuleks need üksikute sõnadega piirduvad värsisisesed vormelid lahus hoida stereotüüpsetest värsidest ja värsirühmadest, mis omaette vormeliliigina on taas väga tuntud ja ka mitmeti nimetatud.⁵⁴ Lahushoidmine on vajalik, et eraldada kõige elementaarsemaid, mõnikord keelelistele idioomidele lähedasi vormeleid olemuselt mõneti teistsugustest, suurema ulatuslikest ja tektoonilis-kompositsioonilise iseloomuga vormelitest. Kuivõrd raske või suhteline võib aga olla nende kahe eri kategooria piiritlemine mõnel juhul, kuivõrd tihedasti nad on omavahel põimunud, selgub O. Relanderi laiahaardelisest uurimusest, kus «kuva» on jäänud üldist laadi terminiks väga mitmesuguse iseloomu ja ulatusega vormelite jaoks.⁵⁵

Ka eesti regivärsilistes rahvalauludes on tähele pandud stereotüüpseid epiteete ja metafoore. Nii on märgitud neiu nimetustena «mari», «lind», «part», «hani», «lestaajalg», «piiripää», «kudruskael», «helmekael», «kardavanik», «kuldaparg»,⁵⁶ «tinapihta», «sini-

⁵¹ П. Д. Ухов, Русская былевая поэзия. [Teoses:] Былины, Изд. Московского Университета 1957, lk. 42.

⁵² *Epitheton ornans; stehendes Epitheton* — E. Riesel, Abriss der deutschen Stilistik, Moskau 1954, lk. 199; *постоянный эпитет* — Ухов, м. т., lk. 42.

⁵³ А. И. Ефимов, Стилистика художественной речи, Изд. Московского Университета 1957, lk. 340—341.

⁵⁴ Juba antiikkreeka aoidid on olnud teadlikud stereotüüpsete lauluosade mõistest, mida nad on märkinud «käikudena» — I. M. Tronski, Antiikkirjanduse ajalugu, Tartu 1949, lk. 51—52; hiljem on üldise mõistena kasutatud «loci communes» — П. Д. Ухов, Типические места (loci communes) как средство паспортизации былин. Русский фольклор, Материалы и исследования II, Москва—Ленинград 1957, lk. 129; vt. ka Ed. Laugaste, Arhailised jooned eesti rahvalaulude keeles, TRÜ Toimetised nr. 38, Tallinn 1955, lk. 96.

⁵⁵ O. Relander, Kuvakielestä vanhemmassa suomalaisessa lyyrillisessä kansanrunoudessa. «Suomi». Kolmas Jakso. 8 Osa. Helsingissä 1894, lk. 3 ja 277 jj. Ka eelmainitud antiikkreeka aoidide «käigud» tähendasid nii üht kui ka teist vormikategooriat — Tronski, м. т., lk. 52.

⁵⁶ J. Aavik, Valik rahvalaule, Tartu 1919, lk. 170—171.

põlle», «ubasuu».⁵⁷ Need tähelepanekud ongi jäänud vaid märkmeteks; tüpoloogilisest aspektist või vormelitena neid uuritud ei ole. O. Relander, kes on koostanud põhjalikema uurimuse regivärsiliste rahvalaulude vormelivarast, on vaatluste aluseks võtnud psühholoogilised seaduspärasused ja nii piiritlenudki assotsiatsiooni avaldumistüüpe (figuuridena) vormelite loomisel ja kasutamisel; tüpoloogilisest aspektist pole temagi rohkesti vaadeldud vormeleid käsitletud.⁵⁸

Ometi ei saa olla kahtlust, et stereotüüpsed sõnad ja sõnaühendid moodustavad omaette tüpoloogilise vormeliliigi. Paljudelegi värsaside annavad sisulise põhiilme neis esinevad stereotüüpsed epiteedid või metafoorid, näidates ühtlasi, kui suur osa värsaside koostises on vormelilikel elementidel või kuidas läbinisti «puhast», väiksemategi vormielementideni ainulaadset, iseseisvat, vormeliteta laulutüüpi vaevalt esinebki. Käesolevas peatükis võetaksegi stereotüüpsed sõnad ja sõnaühendid vaatlusele tüpoloogilises suhtes, s. o. iseseisvate vormelitüüpidenä.

Vaadeldavasse vormeliliiki on loetud eri laulutüüpides esinevad samad sõnad või sõnaühendid, mis mingit omadust või ka objekti tähistades jätavad stereotüüpse iseloomustuse mulje. Vormeliliigi sisulisel ja vormilisel piiritlemisel tuleb kohutada keerukate asjaoludega, mis seda piiritlemist määravalt raskendavad. Sõnaühendite puhul on küll selge, et vormelit tuleb otsida kõigepealt seal, kus sõnaühendi komponendid moodustavad koos lahutamatu terviku, kuid kus sõnaühend ei ületa mõõtmeilt poolt värsi. Stereotüüpsete sõnaühenditega kui vormelitega on sisuliselt iseenesest enam-vähem võrdne metafoor «kana munesta» näidetes

*See küiku sea li-asta,
kabila om kana munesta*

[127]

ja

*Ari puu ani sulista
Kattussa kana munesta.*⁵⁹

[18]

Sõnaühend «kana munesta» täidab siin suurema osa värsist, on seega ilmselt määraval kohal kogu värsitüübi sisu ja vormi suhtes ja et ta näib seega ületavat värsisisesele vormelile iseloomulikud piirid, siis osutub õigemaks või igatahes otstarbekamaks — vähemalt vaatlusaluste nähtuste esialgsel piiritlemisel — arvestada teda stereotüüpse värsi (resp. motiivi) esinduskujuks. See otsustus leiab kinnitust, kui jälgida äsjatoodud näidetele nii sisult kui vormilt kõige lähedasemaid nähtusi, mida tuleks aga

⁵⁷ A. Saaberk, Valitud eesti rahvalaulud koolidele, Tallinn 1919, lk. 25.

⁵⁸ Relander, m. t., lk. 277 jj.

⁵⁹ Or. «kattussa».

juba käsitleda värssiseste vormelitena. Üheks selliseks võib olla laialdaselt tuntud traditsioonilise sünekdoohi «sinipõll» esinemine. L. Mäel esineb see «Nukumängus»:

*Ja an' võt' naise Narvamaalta,
obu os't ta Oiumaalta,
punapõlle Poolamaalta,
sinipõlle siita maalta.*

[148]

Kuusalu laulikul Els Mikiveril esineb «Tütarde tapjas»:

*Ei tule mini sinule,
sinipõll ei pormandule.⁶⁰*

Kui nüüd lisaks arvestada värssse

*(Marti tuli taevaesta),
sinipilvede seasta.*

[34]

ja

Siin om põrmand põlle kirja.⁶¹

[1]

siis on ilmne, et värssitüübi tüpoloogilist ilmet ei ammenda alati ainult alliteratsiooniga seotud sõnad — mõnikord peab arvestama ka stereotüüpse sõna või sõnaühendi osatähtsust, mis võib olla küllaltki suur; alliteratsiooni alusel seisab viimane näide lähedal näitele «Tütarde tapjast» ja eelviimane näide näitele «Nukumängust», kuid vormeli «sinipõll» vahendusel seisavad kaks esimest näidet siiski teineteisele palju lähemal. Kui nüüd taas meenutada stereotüüpset värssi põhiosaga «kana münesta», siis kerkib viimaste näidete põhjal esile värssisest vormelit sisaldava värsi elementide suurem variatsioonilisus — võrrelduna stereotüüpse värsi elementidega. See on muidugi esialgne tähelepanek nähtuste üldjoonelisel piiritlemisel ja vajab edaspidist täpsustamist.

Keerukam on stereotüüpsete sõnade ja sõnaühendite stereotüüpse sisu määramine vormelite fikseerimisel. Juba regivärssiliste rahvalaulude arhailine keel on määranud omapärase, paljudes ainulaadsetes väljendustes ja omaette sõnavaras traditsioonilise stiili. Kus on siin aga piir, mis eraldab stereotüüpsed väljendid n.-õ. tavalistest? Selle piiri umbkaudsekski tabamiseks on vaja veel sooritada ulatuslikke uurimusi rahvalaulude keele ja stiili valdkonnas. Piiritlemise sellise, esialgu paratamatult tingliku iseloomu juures on käesoleval vaatlusel vormelite fikseerimiseks püütud tabada esiteks nende vaieldamatut sisulist stereotüüpset, teiseks nende vormilist iseseisvust (omaette vormelitäbinä).

⁶⁰ Vana Kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Toimetanud Herbert Tamper, Tallinn 1938, lk. 188.

⁶¹ Or. «kirrja».

Sisulise stereotüüpsuse puhul on mõõduandev sama väljendi variantide arvukus, kusjuures sama väljendi sobitamine üsna erinevatesse kontekstidesse näitabki just stereotüüpset iseloomustamist. Ei ole näiteks kahtlust, et metafoor «kanamunesta» on stereotüüpne, kui teame, et ta kord iseloomustab toredat kiike, kord toreda ehituse katust, kord neiu kaela kaunistavaid helmeid.⁶² «Osi» kannab stereotüüpset võrdlust, sest kord iseloomustab ta onupoega, kord hobust.⁶³ «Laik» ei ole ainult ruun, vaid ka lammas ja isegi haug võib olla «laiguotsaline».⁶⁴ Mida arvukamalt on stereotüüpsest väljendist näiteid, mida erinevama iseloomu kontekstides need on (kusjuures väljend ise jääb põhiliselt samasisuliseks), seda kindlamini võime nentida stereotüüpsust.

Stereotüüpse vormeli vormilise iseseisvuse määramist raskendab tema vormiliste seoste tihedus ja mitmekesisus ühenduses värsi teiste vormielementidega (alliteratsioon, meetrika). Stereotüüpsed sõnad ja sõnaühendid on enamasti niivõrd vahetult seotud värsi muude osadega, et näivad kuuluvat värsitüübi alkomponentide hulka ja nende eraldamine vormeleiks tundub olevat kunstlik või väga problemaatiline. Arvukalt esinevate näidete ja nende ilmse stereotüüpse sisu puhul ei varja ka need vormiseosed meie eest vormelit (stereotüüpne sõna või sõnaühend võib ju omakorda olla — ja sageli ongi — samaaegselt põhilülis kas alliteratsiooni- või meetrilises vormelis); vähem arvukate näidete või vähem selge stereotüüpse sisu puhul aga peab mõnikord jääma lahtiseks küsimus, kas on tegemist stereotüüpsete sõnade ja sõnaühendite või juhuslike paralleelidega eri värsitüüpidest. Stereotüüpse sõna või sõnaühendi olemasolu, tema vormilist iseseisvust tõestab veenvalt olukord, kus ta teiste variantide kõrval esineb värsis ka väljaspool alliteratsioonilisi seoseid. Nii leiame näiteks värsside

Sis sinu kurjas kutsutasse, [37]
Küll om kuri, kukub kurja, [71]

ja

Mees om kurja kurval meelel [122]

kõrvalt värsi:

Ann oli kuri ikkemaie, [37]

kus stereotüüpne «kuri» on väljaspool värsi alliteratsiooniseoseid. Vaadeldaval juhul näitab vormelinäidete kokkukuuluvust ka nendes ühtlasi avalduv meetriline vormel.

Stereotüüpse sõna või sõnaühendi fikseerimisel tuleb vahel põrgata samadele probleemidele kui meetriliste vormelite tabamiselgi. Ka siin võivad tüpoloogiliste nähtuste piirid muutuda ähmaseks

⁶² Var. 131, 18 ja 20.

⁶³ Var. 84 ja 7.

⁶⁴ Var. 23, 40 ja 94.

selle tõttu, et vormelitega võivad väliselt vormilt võrdsed olla mitmesuguste värssi kujundavate elementaarsete seaduspärasuste avaldumisvormid (süntaktilised ja morfoloogilised tegurid, silpide arvu, sõnarõhkude ja väldete meetrumikohane koordineerimine).⁶⁵ Stereotüüpseist sõnaühendeist tuleb seega lahus hoida harilikud liitsõnad, mis küll eri laulutüüpides samastena ja ka samas meetrilises asendis esinedes võivad väliselt vormilt kokku langeda stereotüüpsete sõnaühenditega või meetriliste vormelitega. Nii näiteks liitsõna «unenägu» (~ «unen nännu») esineb püsiva sõnaühendina ja samas meetrilises asendis eri laulutüüpides.

Laulus «Unenägu» esineb:

*Jema oli jenne unen nännu,
esa oli jenne unen nännu:
kuusk oli külä kopelenna,
kask oli mede karjasmaal...
Nüid om nätä unenägu,
mis see jemä enne nägi,
mis see jesä enne nägi:
väsüv nüid väräti tulba
peiu obst pidädenna,
ratsu kaala kandeenna.*

[154]

* Teises laulus «Unenägu», mis üsna erineva sõnastuse järgi otsustades moodustab ehk eelneva näitega võrreldes hoopis eri tüübi:

*Külanaise, nännikeise,
mõistke nüid unenägujal!*

[177]

Suurel määral improvisatsioonilises pulmalauluvariandis tüübist «Nooriku kodu ülistatakse»:

*Kuule, Peeter, kulda kübara,
oles sa unele nännu —
Reeda kodu kuulus kodu,
sina oled vallast vaene latsi,
nüid said kulla koha pääle,
said sa armsal asemalle.*

[103]

«Unenäo» arvestamist vormelina keelab juba väljenduse sisu, mis ei näita iseloomustavat ega seega stereotüüpset ilmet. Ometi pole niisugune sisuline otsustamine alati lihtne, sest regivärsilises rahvalaulus peaksime arvestama stereotüüpseuse õigegi avarat avaldumissfääri — stereotüüpsed väljendid ei avalda üksnes otsejoonelisi iseloomustusi ja omaduste rõhutamist, vaid võivad tuua esile ka tüüpilisi olukordi ja objektide, niisüüsi iseloomustusi kaudsemas mõttes. Kuid ka vormiliselt kerkib esile kriteeriume, mis räägivad vastu võimalustele arvestada «unenägu» vormelina.

⁶⁵ Vt. eespool, lk. 98.

Kui silmas pidada liitsõna mõistelist terviklust, selle tervikuga kaasnevad väljendi pikkust ja tema paratamatut langemist värsi lõpule loomuliku sõnajärjestuse tõttu, siis on selge, et vormeli eeldamine oleks ülimalt problemaatiline, sest mistahes värssi luues, kus esineks sõna «unenägu», oleks väga loomulik, et see sõna ikka langeks värsi lõpule ja täidaks poole või enamgi värssist. Sellistele paratamatutele sõnaühenditele (ja liitsõnadele) moodustavad vaadeldavas suhtes analoogia pikad sõnad, mis lisaks sageli tänu arhailiste morfeemide sobitamisele meetrumiga hõlmavad poole või enamgi värssist ja võivad samaš vormis esineda eri lauludesse kuuluvais värssides.⁶⁶ Sellisteski näidetes tuleb eeldada pigem paratamatut, loomulikku või täiesti iseseisvat sõnaseadet kui vormelite olemasolu. Teiselt poolt peaks küll arvesse tulema ka selliste pikkade sõnade ja sõnaühendite eeskuju uute laulude loomisel, nende potentsiaalsus vormeliks kujunemise võimaluste suhtes; paljud meetrilised vormelid ongi selle tunnistajaiks. Küsimuste keerukuse ja mitmepalgelisuse juures, kus paljudki probleemid peavad esialgu lahtiseks jääma, on otstarbekas lähtuda kõigepealt selliseist sõnaühendest, kus ühendi eri komponendid pole mõisteliselt paratamatult omavahel tervikuks seostatavad, vaid (vabalt) valitavad. Niisugused on eeskätt omadussõna ja nimisõna ühendid; omadust rõhutav, iseloomustust kandev ilme niisuguses ühendis seisab juba iseenesest küllaltki lähedal stereotüüpsuse eeldustele.

Kui nüüd niisugune liide samasuguses vormis kordub mitmetes eri lauludes, siis on juba palju enam põhjust eeldada vormeli olemasolu. Alljärgnevas vaadeldaksegi eeskätt ainult näiteid, kus kõigepealt stereotüüpne sisu on üsna reljeefne ja ilmne.

Et paljudel stereotüüpsel sõnadel või sõnaühenditel on kindel meetriline asend, siis kerkib mõnikord küsimus, kas see või teine vormelitüüp ei peaks kuuluma pigem meetriliste vormelite hulka. Meetrilise vormeli olemasolu stereotüüpsel iseloomustust kandvas sõnaühendis kinnitab kahtlemata tema vormellikkust. On ilmne, et selget piirjoont ühelt poolt meetriliste vormelite, teiselt poolt stereotüüpsete sõnaühendite vahel ei saagi olla: üks täiendab sageli teist ühes ja samas vormelitüübis; igas meetrilises vormelis peab peituma sisuliselt stereotüüpne element; sageli peitub see ka alliteratsioonivormeis.

1. Stereotüüpsed sõnad

§ 23. meeline (↔ meeleline)

«Õpetuses noorikule» (A) pöördub ämm nooriku poole:

a) *Oh mu meeline minija,
pojanaine nallalene!*

[95]

⁶⁶ E. Laugaste on näidanud, et arhaismide püsimine omakorda on olnud seotud meetrikaga ja ka stereotüüpsusega — vt. m. t., lk. 95.

Samas lauluvariandis:

- b) *Kulle, kulla Annakeine,
ole nüid memmel meelelene
varajane valgehelle!*

Laulus «Nooriku kodu ülistatakse»:

- c) *Kodu om jilus eläda,
mehe said sa meelelese,
õissaa!
kaasa kaala armulese.*

[99]

Lesknaine aga kaebab:

- d) *Ei ole meesta meelitaman,
kaasa kaala nakkamana.*

[64]

Vaadeldava sõna vormellikkust tunnistab taas tema sisuline avarus, mis ilmneb näidetes. Viimases näites on ta küll saanud verbaalse kuju, kuid tema ühtekuuluvust eelmiste näidetega tõendab samane alliteratsiooniside, samuti ühine parallelismivormel näitega c. Eriti viimast näidet eelmistega võrreldes selgub selle sõnatüve vormellikkus. Vormel on värssides tugevasti seotud alliteratsiooniga ja võib-olla nende seoste alusel kujunenudki: kahe viimase näite alusel võiks arvestada isegi alliteratsioonilist sõnapaarivormelit; esimese näite variantidest — see on stereotüüpne värsitüüp — osutub, et värsitüübis põhilist «meeleline» on seostatud ainult kas sõnadega «minija» või «meheke».⁷⁰

§ 24. t a s a n e

Laulus «Tütar mõisas»:

- a) *Veli, ellä vellekeine,
sest ärä kulla kurvastagu —
must tõuseb tüdruk t a s a n e,
kasvab mu Manni madala.*

[160]

«Lambamängus»:

- b) *Siit lännu utu usina,
siit lännu talle t a s a t s e.*

[40]

§ 25. t õ s i n e

Laulus «Vara vaeslapseks»:

- a) *Must tõusi tüdruk t õ s i n e,
nüid sai mereme mehele.*

[160]

Laulus «Loomadega pulmas»:

- b) *Oh, urda, olge usina,
tõmmake, koera t õ s i t s e,
minge, agija, ajage!*

[27]

⁷⁰ Näiteks:

*Oh mu meeline meheke,
mis teed külma auvanagi?*

[166]

123

Et näite a 1. värss on õieti sama mis § 24 näite a 3. värss ja et mõlemad näited sisalduvad koguni ühes ja samas lauluvariandis, siis on ilmne, et laulik on lugenud neid stereotüüpsõnu antud kontekstis võrdselt sobivaiks, ja seda nad ka on. Siit nähtub ühtlasi võimaluste rohkus stereotüüpsõnade kasutamisel, lauliku suur loominguuline vabadus, millel siiski on teatavad piirid: kui neiu kohta sobib öelda niihästi «tasane» kui ka «tõsine», siis koera kohta sobib ainult «tõsine» (tähenduses «tubli»), talle kohta aga «tasane».

§ 26. u h k e

«Sõjalaulus» kaebab nekrut:

- a) *Kudas lää sõtta sõdima —⁷¹
onupoja õige u h k e,
tädiipoja täuue mehe.*

[19]

Kiigelaulus:

- b) *Mis säält kõrgest näüsse?
Õige u h k e õunapuja.
Mis säält u h k e oksa pääle?
Säält oli kolmi õunakesta.*

[132]

Laulus «Vara vaeslapseks»:

- c) *Leegrekeise, laagrekeise,
viige nüid täädä velile
või ka u h k e onudelle —
Ann teeb supi suhkuresta,
kastussa kanamunesta.*

[160]

Laulus «Must naine»:

- d) *Viiši sis Viru jõeale,
säält ma vaalse valgeesse,
säält ma uhtse u h k e e s s e.*

[172]

«Poiss tõuseb neiude juurest» ja uhkustab:

- e) *Mina ei ooli u h k e e s t a,
kae ei kangest saksestagi —
mina oli ikki näiu surma!*

[174]

Vormelsõna kaheldamatu stereotüüpsuse juures, mis eriti välja paistab näidetest b ja d, on märkimisväärne selle seos teiste stereotüüpsete elementidega. Nii esindavad näited a—c samast stereotüüpse värsi tüüpi, näidete d ja e alusel aga võib ehk oletada omaette meetrilist vormelit ühenduses vaadeldava stereotüüpsõnaga. Huvitav on ka asjaolu, mis omakorda viitab selle stereotüüpsõna kui iseseisva vormeli aktiivsele kasutamisele lauliku poolt: näidetes esinevad improvisatsioonijooned, ja seda just vaatlusaluse vormeli ümbruses. Nii puudub vormelit sisaldav värss ja

⁷¹ Or. «sotta».

vastav motiivgi «Sõjalaulu» teises variandis (168); pigem on see motiiv variandis 19 improvisatsioonilist laadi (ta lähtub stereotüüpselt värsist, pealegi on kogu see lauluvariant küllaltki improvisatsioonilise ja kontaminatsioonilise üldilmega), kui et variandis 168 tuleks näha selle motiivi kui traditsioonilise, tüübikindla lauluosa hilisemat unustamist. Kui näite a improvisatsioonilises ilmes võib siiski kahelda lauluvariantide vähesuse tõttu, siis näite c puhul on see selgem. Näide esineb lauluosas, mis Liisu Mäe lauludes on täiesti ainukordne; seejuures on see lauluosa läbi põimitud stereotüüpselt värsidest ja vormelitest. Väga selgesti on aga lauluosade otsene improviseerimine avaldunud näites b. Juba näite 2. värs oma veidra viimase sõnaga äratav tähelepanu. Lähemal uurimisel osutub, et tegemist ongi lauliku kombineerimiskatsega, mis peab asendama unustatud värsse. Kiigelaulumotiiv «Kolm õuna» esineb laulikul üldse kolmes variandis. Neist vanimas, mis on esitatud 1906. a., kõlab vastav osa nii:

*Mis säält kõrgeest naise?
Säält näis kolmi uibukesta.
Egan oksan säält ubina,
egan tipun säält tigane,
egan ladvan laululindu.
Säält oli kolmi õunakesta.*

[16]

Laulu teises variandis, mille laulik on esitanud 1921. a. ja 10 päeva enne näidet b, käib vastav koht lihtsalt:

*Mis säält kõrgeest naise?
Säält näies kolme õunakeista.*

[128]

Näite b keskmised värsid on siis laulik improviseerinud esituse käigus, kasutades 2. värsi loomiseks üht, 3. värsi loomiseks teist stereotüüpset värsi.⁷³ Seejuures on 2. värs äpardunud, sest pole leitud sobivavormilist värsi lõppu. Mõlemas improviseeritud värsis on aga keskel kohal vaadeldav vormelsõna — see on rõhutatud isegi sama meetrilise asendiga (2. värsijalas ongi suur osa selle vormeli näidetest,⁷⁴ mis viitab omakorda stereotüüpses vormelis peituvale väikese ulatusega meetrilisele vormelile).

§ 27. u s i n

Laulus «Loomadega pulmas»:

a) *Oh, urda, olge u s i n a,
tõmmake, koera tõsitse,
minge, agija, ajage!*

[27]

⁷³ Näiteks:

*Mis säält tamme oksa pääl?
Säng oli tamme oksa pääl.*

[14]

⁷⁴ Vrd. eespool, lk. 115.

«Lambamängus»:

- b) Siit lännu utu usina,
siit lännu talle tasatse.

[40]

§ 28. vene

«Sõjalaulus»:

- a) Kui tuleb sõda siia maale,
vene leeri siia linna,
vala ära venna verda,
raiu ära sõtsi sõrme,
jätä sa ema elusse!

[19]

Samas lauluvariandis:

- b) Sai ta sõast sis tagasi,
veeris välla Vene maalta,
sai ta esa nurme pääle,
obu irnat, kõrvi kõigat.

•
Laulus «Uppunud vend»:

- c) Venelane tappis velle,⁷⁵
poolakas joonu punada,
arjakas sõõnu osaja,
liha libu lõikunesse.
Sest ep Poolamaa punane,
sest see Vene maa vereva,
jet na tapiiv näiü velle,⁷⁶
valasive näiü verda.

[182]

Sama laulu teises variandis:

- d) Oh sa ullu ja rumala —
sõsar läits sõtmehele,
veli võtt vene karjanaise,
sest mina jike ja imeta.

[183]

Stereotüüpsõna «vene» on rakendatud lihtsalt kaugete maade tähistamiseks, nagu ka temaga võrdseid paralleelsõnu «poola» ja isegi «harju».

2. Stereotüüpsed sõnaühendid

§ 29. kivituba

Laulus «Veli teeb tuba»:

- a) Veli tiib kivi tubaje,
raiub rauda kammerida.

[14]

⁷⁵ Originaalis ka paralleelvorm «tappan».

⁷⁶ Originaalis ka paralleelvorm «vere».

Lõikuslaulus:

- b) *Minul velle kui si vitsa,
kirjut puida, kirjut maida,
kirjut tähte taevaesse,
kirjutav' kivi toana,
panev' päivi paberisse,
rauda tähte raamatusse.*

[30]

Ilmekas stereotüüpne sõnaühend hõlmab siin küll üle poole värsist ja on nõnda aluseks juba omaette värsitüübile. Ongi tähelepanuväärne, kuidas nimelt just stereotüüpne sõnaühend tervikuna on siin värsitüübi põhiosaks — esimeses näites jääb sõnaühendi epiteet väljapoole alliteratsiooni seost, kuid on omal kohal just sõnaühendi vormellikkuse tõttu, teises näites on see epiteet küll alliteratsiooni seoses, kuid see seos on saanud võimalikuks ainult sõnaühendi tervikklikkust arvestades.

§ 30. kui see osja

Laulus «Venna kiitus»:

- a) *Minul om velle kui see vitsa,
onupoiga kui see osja.*

[84]

Laulus «Oma poiste kiitus»:

- b) *Katske Holstre poisikesi —
kui lääve kiriku teele,
obu alla kui sii osja,⁷⁷
muis om pääle kui sii päivä.*

[7]

§ 31. vaene naine (~ neiu)

Valdavalt improvisatsiooniliste põhijoontega laulus, mille puhul laulik on ise öelnud: «Nüid ma laula esiendäst»:

- a) *Ma ole vallast vaene naine,
päält ilma päata kanane.*

[64]

Laulus «Lesknaine»:

- b) *Mis teeb vaene naine leski?
Kessi külwab, kes äestab?*

[166]

«Joodiku laulus» kaebab joodiku naine:

- c) *Oi-oi oi-oi oki ratas,
kus mu vaese naise ratas?
Ketras ööd ja ketras päevad,
ikki paistab perse pallas,
ilgendab ihu punane.*

[161]

⁷⁷ Or. «ossja».

Laulus «Lõikuseõlu»:

- d) *Sai ma veerde, vellekene,
veeren verdä servüti,
otsen joodi mul jumeda,
si oli vaese näiu vaeva.*

[30]

Laulus «Joodikul mehel»:

- e) *Mis tee mina vaene —
nüüd ole kurjana koduna!*

[121]

Sõnaühendi vormellikkus tuleb ilmsiks eriti näidetes b ja c, kus tal puuduvad seosed alliteratsiooniga; samas suhtes on ise-loomustav inversioon näites b. Omaette vormelitüüp esineb viimases näites — ühelt poolt võiks seda arvestada stereotüüpsete sõnade hulka, sest vormel põhineb siin epiteedil, teiselt poolt tuleb siingi näha sõnaühendivormelit, sest see epiteet niisuguses asendis on ühendatud ainult isikulise pronoomeni mingi vormiga ja on nõnda moodustatud iseseisev stereotüüpne värsitüüp.⁷⁸ Ka näide a esindab omaette, alliteratsioonil põhinevat stereotüüpset värsitüüpi.⁷⁹ Nii on siis käesolevais näidetes tegemist stereotüüpse sõnaühendiga, mis esineb iseseisva vormelina, kuid on saanud ka orgaaniliseks koostisosaks paaris stereotüüpses värsitüübis.

§ 32. valgepää

«Pajamängus»:

- a) *Mu tuleb sugu Soomemaalta,
velle valgepää Virusta,
onu all Arjumaalta,
sõsara sõa siasta.*

[22]

«Sõjalaulus»:

- b) *Nüüd jääb näiu nuttamaie,
valgepää vaatamaie,
lumi pää lunastamaie.*

[19]

§ 33. värati tulbad

Laulus «Haned kadunud»:

- a) *Näiukene, nõdrekene,
mine sina mõisaessa,*

⁷⁸ Näiteks laulus «Neiu surm»:

*Mis teeme meie vaese —
eila matime Elsekese.*

[15]

⁷⁹ Näiteks ühes pulmalaulus:

*Sina oled vallast vaene latsi,
nüüd said kulla koha pääle.*

[103]

*kos ni värvoitu väräti,
värmitu väräti tulba,
kos ni tunni tulba pääle,
seieri või seinä pääle,
armu aia teibaenna!*

[26]

Pulmalaulus:

b) *Väsüv nüid väräti tulba
peiu obest piddäenna,
ratsu kaala kandeenna.*

[54]

Siingi ületab sõnaühend ulatuselt poole värsist ja näib kujundavat juba omaette värsitüübi. Stereotüüpsuse ja sõnaühendi püsivuse ilmekuse tõttu olgu ta aga näitena esitatud siingi — kui siin saab arvestada juba omaette värsitüüpi, siis annab sellele põhikuju just nimelt see stereotüüpne sõnaühend, mitte aga alliteratsioon.

§ 34. õ i g e u h k e

a = § 26 a.

b = § 26 b.

Kuigi sõnaühendist on näiteid vähe ja teine neist on seotud ka alliteratsiooniga, näib siin siiski olevat õigem eeldada pigem vormelit või vähemalt mingit tendentsi selle suunas kui juhuslikku sõnaühendite sarnasust. Selle vormeli tekke aluseks saab omakorda pidada vormelit «uhke» resp. sellekohast stereotüüpset värsitüüpi. Võimalik, et ka § 26 c värsi

või ka uhke onudelle

esimeste sõnade taga tuleb näha vaadeldava vormeli mõjumist — võib-olla sama stereotüüpse värsitüübi kõlalise analoogiana.

§ 35. ä m m a p ä i t s

«Õpetus noorikule»:

a) *Mine sis ämmä päetsesse —
kuule, kullä ämmäkeine,
tõusu üles oodeesta!*

[95]

Laulus «Haned kadunud» leiab hanesid otsiv neiu lõpuks, et

b) *ani oli ämmä päetsen,
ani oli äiä päetsen.*

[180]

Viimane näide tunnistab juba sisuliselt, et tegemist on vormeliga. Vormel näib olevat L. Mäe lauludesse sügenenud suhteliselt hiljem, sest seda ei esine enne 1921. a. üleskirjutatud lauludes. Näide b on ilmselt kujunenud näite a eeskujul, sest mõlemad pärinevad samast üleskirjutusjärgust, pealegi ei esine laulu «Haned

kadunud» varasemas variandis (26) üldse neid värse. Näite b hilisemat kujunemist peegeldab ka selle vastukäivus kvantiteedi-reeglile (sõna «oli» asend), samuti kogu lauluvariandi 180 tunn-
duv improvisatsioonilisus.

IV. PARALLELISMIVORMELID

Eesti-soome regivärsilise rahvalaulu parallelismi kohta on koostatud mitmeid uurimusi ja ülevaateid.⁸⁰ Nendes valgustatakse parallelismi olemust, kirjeldatakse tema struktuuri iseärasusi küllaltki laialdaselt, kuid sageli ei puudutatagi parallelismi puhttupooloogilisest aspektist. Ka põhjalikem monograafia parallelismist — W. Steinitzi uurimus⁸¹ — käsitleb Arhippa Perttuse runode parallelismi lingvistiliselt seisukohalt, selgitades suure täpsusega parallelismi seoseid grammatiliste kategooriatega. Selles analüüsis leidub mõningaid üldistusi, mis on tähelepanuväärsed ka tüpoloogilises suhtes; nii on siin näiteks märgitud, et tavalises parallelismis vastab värsi ühele elemendile ainult üks paralleelne element (mitte rohkem) järgnevas paralleelvärsis;⁸² sellised üldistused vajavad muidugi eriarendust tüpoloogilisest aspektist; Steinitz aga jätab — vastavalt tema poolt seatud ülesannetele — selle aspekti täiesti kõrvale. Parallelismi ja tüpologia seoseid on (praktilisest küljest) puudutanud K. Krohn, kes näitab, et parallelism ühelt poolt hõlbustab rahvalaulu algvormi määramist neil juhtudel, kui riknenud värsi algvormi tabamiseks saab kasutada selle värsi «terveks» jäänud paralleelvärssi, teiselt poolt aga põhjustab rahvalaulude varieerumist, kuna ununenud värssi on olnud laulik ise võimeline selle paralleelvärsi abil uuesti moodustama parallelismile omaste seaduste alusel.⁸³ Parallelismiseadustena tutvustab Krohn järgnevas tervet rida põhilisi assotsiatsioonitüüpe, mis parallelismis avalduvad. Need seadused on niivõrd üldist laadi, et ei paku küll alust parallelismi tüpoloogiliseks analüüsiks igal konkreetset juhtumil (nagu autor seda on eeldanud). Olulisemana tuleb arvestada siin aga teesi, mis rõhutab parallelismi loogilisust, mõttelist ühtsust ja tervikklikkust eelduse alusel, et «kertosaakeet ovat ajatuksenmukaisesti syntyneitä»⁸⁴. Ka järgnev värsipaari analüüs selles leiduva parallelismi algkuju väljaselgi-

⁸⁰ A. Ahlqvist, Suomen kielen rakennus I, lk. 162 jj.; K. Krohn, Kalevalankäsimyksiä I, lk. 72 jj.; O. Kallas, Die Wiederholungslieder der estnischen Volksdichtung I, lk. 3 jj.; E. Laugaste, Eesti rahvaluule, lk. 87 jj.; A. Koemets, Sisu ja vormi ühtsus eesti regivärsilise rahvalaulu parallelismis. TRÜ Toimetised nr. 38; A. Kubjas, Parallelism J. Hurda rahvalaulude kogus «Vana kannel» I. TRÜ Toimetised nr. 53.

⁸¹ Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung, FFC № 115.

⁸² Steinitz, m. t., lk. 132—133.

⁸³ Krohn, m. t., lk. 73.

⁸⁴ Krohn, m. t., lk. 77.

tamiseks on õpetlik ses suhtes, kuidas variantides avalduvad loogilised vastuolud parallelismisuhetes viitavad variantide geneetilistele seostele. Ent ka loogilisuse printsiip, mis kahtlemata on asjakohane ja uurimisel teed näitav ilmsete vormipuudustega variantide puhul, osutub siiski äärmiselt üldjooneliseks ja praktiliselt sageli kasutamatuks isegi nooremate ja vanemate variantide eritlemisel — juhul, kui parallelismivariandid on loogiliselt ja vormitäiuslikkusest võrdses olukorras; selliseid variante on tegelikult aga väga palju.

Eelnevale analoogiliselt on variantide geneetilisi suhteid parallelismi loogilisuse (resp. vormilise täiuslikkuse) alusel analüüsitud väga sageli geograafilis-ajaloolise koolkonna uurimustes. Et eesmärgiks on olnud parallelismi sisaldavate värsside algkuju määramine, siis on peaaegu iga otsustus parallelismi üle seisnud dilemmas ühe või teise variandi algupärasuse, tüüpi kuuluvuse suhtes. Loogilisuse ja vormitäiuslikkuse kõrval on sel puhul kriteeriumiks olnud ka variantide arvukus — üldisemalt esinevaid vorme on peetud algsemaiks. Nii näiteks analüüsib A. Aarne oma uurimuses Maie-laulust: «*Külmad rauad külje alla ist merklich allgemeiner als die anderen... und offenbar der ursprüngliche Parallelyers des Verses Pani noad voodiesse.*»⁸⁵

Sellised parallelismi analüüsimise näited pakuvad palju õpetlikku; ei ole kahtlust, et loogilisuse, vormitäiuslikkuse ja esinemuse üldisuse arvestamine on variantide geneetiliste seoste määramisel teaduslikeks meetoditeks, mis ka just parallelismi analüüsimisel osutuvad rakendatavaiks. Kuid parallelismi analüüsimine ei saa piirduda üksnes ühe laulutüübi parallelismide variantide eritlemisega, vaid satub paratamatult ka — rahvalaulude suurt kontaminatsioonilisust ja üldse variatsioonilisust arvestades — selliste parallelismide uurimisele, kus on liitunud eri laulutüüpide elemendid, seega puhttüpoloogilisele pinnale. Eri laulutüüpidesse kuuluvate elementidega parallelismide analüüsimisel peaks kujunema üldistus, mis näitaksid parallelismide tüpoloogilist ühtsust, selle eri astmeid, nende vormitunnuseid. Kas leidub vormilisi tunnuseid, mis näitaksid ühe või teise parallelismi konkreetse laulutüüpi kuuluvust või siis selle «vastuvõtlikkust» teiste laulutüüpide mõjutustele? Geograafilis-ajaloolise koolkonna ulatuslikes spetsiaaluurimustes on eesmärgiks seatud algvormi taastamine; seetõttu on seda laadi üldistused jäänud tähelepanu orbiidist kõrvale; eri tüüpide elementide vastu on huvi tuntud peamiselt selleks, et neid ära tunda ja siis — vastavalt ühe tüübi uurimisele — kõrvale heita.

Ka parallelismi elementide kuuluvust eri tüüpidesse on siin sageli leitud laulude liitmisel ja vastastikusel kohandamisel ilmenud loogiliste vastuolulisuste ja vormiliste puuduste alusel.

⁸⁵ A. Aarne, Das estnisch-ingermanländische Maie-Lied, FFC № 47, lk. 38.

Kuigi parallelismi uurimise üheks põhisuunaks peabki paratamatult olema laulutüübi monograafiline uurimine ja kuigi parallelism näib oma struktuurilt olevat niivõrd universaalne vorminähtus, et tema tüpoloogilisi äärejooni tundub esialgu olevat mõeldamatu tabada, tuleb siiski eeldada, et tema esinemuses avaldub seaduspärasusi, mis annavad materjali tüpoloogilisteks üldistusteks. On ühtlasi ilmne, et parallelismi tüpoloogiliseks iseloomustamiseks ei piisa kitsamast tüpoloogilisest tööst tüüpide sisu konkreetsete sõnastuskujude eritlemisel — selleks tuleb rakedada uurimusi ka rahvalaulude lokaalsete erinevuste, kompositsioonitüüpide, parallelismiga lähedaselt seotud kordusfiguuride ja mõnede teistegi probleemide alt. Alles siis selguvad kõik variatsioonilised seosed, mis rahvalauludes avalduvad parallelismi vahendusel. «Parallelism on ise mitmesuguste psühholoogiliste ja esteetiliste seaduste kompleks, üsna mitmekesiste võtete ja variatsioonide kogu», kirjutab E. Laugaste⁸⁶ ja märgib sissejuhatuses A. Kubjase uurimusele: «Käesolev artikkel moodustab ühe lüli ulatuslikumast komplekssest uurimusest, mille ülesandeks on välja selgitada eesti regivärsilise rahvalaulu ühe põhilise tunnuse — parallelismi olemus. Rea uurimustega, mis on juba valminud või on valmimas mitmest eri aspektist — topograafilisest, temaatilisest kui ka laulikute järgi, peab jõudma olukorrani, milles on võimalik lõplikult lahendatuks lugeda vaatlusele võetud probleem.»⁸⁷ A. Koemetsa uurimuses, mis oma põhisas pakub suurepäraselt materjali tüpoloogilisteks üldistusteks, sest siin on välja selgitatud parallelismi erinevused laululiigiti ja seega sisuliselt antud ühe või teise laulutüübi parallelismide struktuuri üldiseloomustus vastavalt sellele, millisesse liiki see laulutüüp kuulub, on ka mõttearendusi parallelismi puhttüpoloogilise vaatluse suunas. «On kujunenud teatavad traditsioonid (minu sõrendus, U. K.) paralleelsõna (või sõnade), samuti paralleelvärsside või värsipoolte paigutamiseks parallelismi...»⁸⁸ «Samasuguse järjekindlusega (minu sõrendus, U. K.) kõrvutati «homme» ja «tuna»:

*Las tuleb h o m m e u u s i p ä e v i ,
t u n a h o m m e t e i n e p ä e v i .»⁸⁹*

Liisu Mäe lauluvariantides esineb parallelismi alal vorminähtus, mida seni pole kirjeldatud ja mida võiks pidada üheks põhilisemaks tugipunktiks parallelismi tüpoloogilisel uurimisel, — parallelismivormel, nagu seda käesolevas töös nimetatakse. Parallelismivormeliks tuleb pidada parallelisminähtust, kus parallelismiga seotud üksikud sõnad naabervärssides moodustavad samase, püsiva ühenduse eri laulutüüpides, kusjuures need sõnad eri lau-

⁸⁶ E. d. Laugaste, Eesti rahvaluule, lk. 87.

⁸⁷ TRU Toimetised, vihik 53, lk. 195.

⁸⁸ A. Koemets, m. t., lk. 161.

⁸⁹ Sealsamas, lk. 163.

lutüüpides kuuluvad eri värsitüüpidesse. Näiteks laulus «Sulasele» palub tütar ema, et see teda ei naidaks varanduse pärast:

*Emakene, ennekene,
ära mu pane paiga tõttu,
a n d a k aseme tõttu,
k i n k i k kirja karja tõttu!*

[37]

Laulus «Joodikul mehel» pahandatakse:

*Nüid sina k i n k s e d kerjäkulle,
a n n i d ärä armetulle.*

[100]

Esimene probleem, mis niisuguste sõnaühenduste puhul kerkitab, on nende traditsioonilisus. Kas moodustavad sellised parallellismid tõepoolest omaette kindlakujulise traditsiooni ja neid võib käsitleda vormelitena, või on nad vaid juhuslikud, geneetiliste seosteta kokkulangevused? Oluline on igatahes arvestada ka seda, et samade sünonüümide või analoogiliste mõistete kujunemine parallelismiseosesse võib mitmelgi korral olla täiesti iseseisvate improvisatsioonide tulemuseks sõnavaliku loomuliku piiratuse tõttu, samuti parallelismi olemusest lähtuva loomuliku mõttesuunaarenduse tõttu lähedaste mõistete tuletamisel. Kui näiteks vaadelda laulu «Loomadega pulmas» värsse

*Lätsi soole sõitemaie,
a r u l e aelegaie*

[27]

ja laulu «Neiupaelad» värsse

*Teid sa soole soe paela,
palu pääle põdra paela,
a r u pääle araku paela,
tee pääle tedre paela,
küla alla näiu paela,*

[24]

siis võib oletada, et «soo» ja «aru» on viimases näites lauliku poolt tuletatud väljaspool otsest seost samade sõnadega eelmises näites, ja seda nimelt analoogiliste mõistete loomuliku, iseeneest hargneva kõrvutava reastamisega iseseisva improviseerimise alusel; parallelismivormeli kasuks räägib aga omakorda sama sõna — «soo» — esinemine mõlema parallelismi esimeses värsis. Veelgi enam on põhjust samade sõnade iseseisva tuletamise eeldamiseks näiteks selliste piiratud valikuvõimalustega mõisterühmade puhul, nagu värvuste nimetamine või kohanimede lükkimine parallelismidesse. Teiselt poolt võib niisugune valikuvõimaluste piiratus analoogiliste mõistete tuletamisel aga arvesse tulla ka vormelite kujunemist soodustava tegurina. On muidugi mõeldavad ka eri astmed parallelismivormeleis: ühelt poolt traditsioonikindlad samade sõnade püsivad ühendid naabervärssides, teiselt poolt samade sõnade ühendamise tendents teatud mõisterühmades, mis võib vormellikke piirjooni omandada.

Parallelismivormeli fikseerimisel, tema eraldamisel juhuslikest kokkulangevustest tuleb määravaks pidada vormelivariantide arvukust. Mida suurem on sama sõnaühendi arv eri laulutüüpides, seda rohkem on tõenäosust vormeli eeldamiseks. On ka ilmne, et paljudelgi juhtudel peab paratamatult leppima selgusetusega küsimuses, kas tegemist on tõepoolest parallelismivormeliga või juhusliku vormilise samasusega, seda just siis, kui oletatava vormeli variante on vähe. Igal juhul saab siin otsustada ainult lähema analüüsi kaudu. Vaieldamatud parallelismivormelid esindavad huvitavat, rahvalaulude struktuuri ja varieerumise suhtes olulist vorminähtust.

1. Vormel ühes paralleelsõnas

SUNONÜUMNE PARALLELISM

§ 36. k i n k i m a — a n d m a

Laulus «Sulasele» palub tütar ema, et see teda mehele ei paneks peiu rikkuse pärast:

- a) *Emakene, ennekene,
ära mu pane paiga tõttu,
a n d a k aseme tõttu,
k i n k i k kirja karja tõttu!* [37]

Motiivis «Odavalt müüdud», mis sageli esineb ühenduses lauluga «Joodikul mehel», halvustatakse:

- b) *Nüid sina k i n k s e d kerjäkulle,
a n n i d ära armetulle.
See om sulase soosta,
kerjäkide keskeelta.* [100]

Laulus «Hobuse otsimine» küsitakse hobuse leidmisel:

- c) *Uokeine, allikeine,
mis sul veimesse visati,
mis sul a n t i anumesse,
mis sul kindis k i n g i t i?* [27]

Läbinisti improvisatsioonilises pulmalaulus, mis koosneb paljudest eri tüüpi motiividest, kõneldakse vaesest pruudist:

- d) *Külänaise, nännikeise,
kust ta vaene võt't nüid veime?
Es ole a n d a amesida,⁹⁰
j e g ä k i n k i kindeida,
e g ä sukke j ole sugugi.* [71]

⁹⁰ Or. «am(m)esida».

Samas jätkatakse järgnevas väärsis:

e) *Küla tidruku, sõsara,
külänaise, nännikeise,
viige nüid perrä viimätselle,
k i n k e nüid perrä kerjäkulle,
a n d k'e nüid perrä armetulle!*

[71]

Kahe esimese näite vahel võib eeldada geneetilist seost. Kõigepealt on nad juba sisuliselt teineteisele väga lähedased, kujutades abielu sõlmimist ja kuuludes samasse kitsamasse laululiiki. Peale selle on nende vahel ka otsesemaid kokkupuutepunkte. Lauluvariantidega 100 ühisest üleskirjutusjärgust pärineb laulu «Sulasele» teine variant, kus leiduvad ka sulast iseloomustavad 3. ja 4. väärsid näitest b. On ilmne, et näide b on laulikul kombineeritud hiljem, siis, kui laulu «Sulasele» ja motiivi «Odavalt müüdüd» varasemad kujud olid juba unustatud. Selles kombinatsioonis leidub nimelt jooni, mis tunnistavad tema hilisemat loomist sisult lähedaste väärside baasil. Lauliku ärvukais pulmalauluvariantides leiame näidet b veel ainult ühel korral (var. 102), näite b kaht esimest väärsi tabame eraldi veel ühel korral (var. 101); seejuures pärinevad kõik need näitevariandid samast üleskirjutusjärgust (ei esine teiste üleskirjutusjärkude materjalis) ja kuuluvad väga improviseerimistesse, laialivalguva kompositsiooniga lauludesse. Näite b 2. väärsi eeskujuks näib meetrilise vormeli alusel olevat motiivi «Odavalt müüdüd» varasema variandi (11) väärs

annid ärä ainu latse,

millele eelnevaks paralleelväärsiks on

enne kui müüsid tütterida,

mida näitab ka asjaolu, et sama motiivi variantides lauluvariantides 100 ja 102 ei esine enam seda ühendust — variandis 100 on küll viimati tsiteeritud väärs, kuid ilma paralleelväärsita, variandis 102 esineb see paralleelväärs kujul

Ära nüid annid ainu latse,

kuid sellele järgneb väärs

annid alvale rahale.

See algselt terviklikku parallelismi kuulunud väärside eraldi esinemine ja nende avaldumine kompositsiooniliselt hoopis erinevates asendites näitabki olukorda, kus vastavate motiivide varasemad kujud pole laulikul enam meeles — nende asemele on aga tuletatud vanema materjali baasil uus parallelism, näide b, mis esineb siis sellisena ka laulu «Sulasele» uuemas variandis. Ei ole mõeldamatu, et näite b 1. väärsi eeskujuks on olnud näite a 4. väärs, eriti just selle 2. ja 3. sõna («kirja karja» > «kerjäkulle»), näite b 4. väärs oleks siis samuti samal eeskujul moodustatud. «Kerjakuga» seotud väärsid on laulikul hilisemas repertuaaris omalaadi

stereotüüpseks materjaliks, mida ta kasutab vaese inimese või sulase iseloomustamisel. Seejuures on huvitav märkida, et laulu «Sulasele» varieerumises näib just käesoleva vormeli kaudu avalduvat, kuidas olulised muudatused ühiskonna sotsiaalses struktuuris tingivad ka rahvalaulude varieerumist. Kui selle laulu vanemas variandis (37), mis esindab kunstiliselt ühtlast ja ilmselt ulatusliku traditsiooniga laulu, seatakse sulane positiivsesse valgusse — teda nimetatakse vaid «teise palga poisikeseks» ja öeldakse, et

*Sulasest saab suuri meesi,
orjast saab osa jagaja,*

ja soovitatakse talle mehele saada — siis hilisemas variandis, mis on tunduvalt lühenenud ja tervikus sisaldab palju improvisatsioonilist (103), halvustatakse sulast, öeldes tema kohta «kerjak» ja «armetu», näites e ka «viimanen», ja laidetakse temale mehele minemist. Võib arvata, et laia traditsiooniga vanem sõnastuskuju, mis on loodud muidugi veel kaugemas minevikus kui Liisu Mäe varasem repertuaari esitusjärk, näitab feodaalühiskonna-aegset mõistvat ja pooldavat suhtumist sulasesse ja orjasse, noorem sõnastuskuju aga, mis avaldub vormeli vahendusel improvisatsioonilistes lauludes ja on võib-olla otseselt Liisu Mäe looming, esindab kapitalistlikule ühiskonnale omast alavääristavat suhtumist sulastesse, vaestesse, rõhutab klassivastuolusid, mis muidugi lauliku kodumaal — Mulgimaal — võisid eriti silma paista.

Näites c ei paista olevat seoseid teiste näidetega; arvestada võiks ainult sisulist lähedust, sest hobune teeb juttu pulmadest, kus ta oli, «veimed» ja «kindad» kuuluvad mõistete ringi, mis sageli esinevad pulmalauludes. Näited d ja e on mitmeti lähedased näidetele a ja b, näide e on ilmselt näite b otsene variant, mis toob esile, kui vabalt (kuivõrd erinevat värsistruktuuri rakendades) võib laulik kasutada parallelismivormelit. Näite d loomiseks on laulik arvatavasti kasutanud ühtlasi teistsugust, laiemas mõttes parallelismivormelit — «hame» ja «kindad» moodustavad paralleelsõnad mitmes stereotüüpses värsirühmas, kus mainitakse riietusesemeid, olgu see siis veimede arutlemisel,⁹¹ neuu ehtimisel⁹² või

⁹¹ Näiteks ühes pulmalaulus:

*Külänaise, nännikeise,
kust ta vaene võt't nüüd veime —
es ole anda am(m)esida
jegä kinki kindeeida
egä sukke j ole sugugi.*

[71]

⁹² «Mannimängus»:

*Jehi, jehi, Mannikeine,
jehi neile jehteelle —
aa sel'gä ame linane,
pääle pihta peenikeinel!*

[190]

nekruti varustamisel.⁹³ Näite d viimase värsi paralleeli ja arvata-
vasti eeskuju leiame nooriku kodu ülistavas pulmalaulus, mis päri-
neb samast üleskirjutusjärgust:

*Mis te tühja kiiteled,
asjata au ajade —
suhkrut ei ole sugugi,
sarap ei saa pähkelida.*

[70]

Eelviimane värss pakub siin oletust värsilõpulisole meetrilisele
vormelile ja sellest lähtuvale alliteratsioonile tugineva otsese seose
kohta. Seostatavad värsid on ainukordsed lauliku kogu lauluvaras,
neid sisaldavate lauluvariantide improvisatsioonilisus viitab võima-
lusele, et nad on loodud otse üleskirjutamisjärgul improviseeri-
tuina.

§ 37. kurtma — seisma

Ühes pulmalaulus:

a) *Seda ei tää ega ei mõista,
mis nüüd kurda' kurvalise,
seisad' liia leinalise,
istud iku silmilise —
kas ei ole süüa või ei ole juua?*

[41]

Laulus «Loomadega pulmas»:

b) *Pia, poiss, piata, poissi,
oia, poiss, oma obene,
seisatelle südi saani,
kurdatelle kulda tõlda!*

[27]

Näide a on ainukordne lauliku pulmalauludes — näite 3. värssi,
mis ka käesoleva vormelitüübi seisukohalt on tähtis, ei leidunud
üheski teises pulmalauluvariandis. Ka näite b puhul võib märgata
umbes samasugust: 1906. a. üleskirjutatud variandis (27) esineb
see küll tsiteeritud kujul korduvalt, kuid 1921. a. üleskirjutatud
variandis 51 puudub näite 3. värss, kuigi sama motiiv selleski
variandis korduvalt esineb; ainult 10 päeva hiljem üleskirjuta-
tud mõnevärsilises fragmentaarses variandis 52 leidub ka see
värss. Nii on mõlema vaadeldava laulutüübi puhul täheldatav
hilisemate variantide lühenemine, mille põhjuseks on arvatavasti
olnud unustamine; see lühenemine on sündinud aga just oleta-
vat vormelit moodustavate värsside arvel. Võib-olla on laulikul
varasematel aegadel tõepoolest selline vormel olemas olnud —
otsustamast keelab variantide vähesus.

⁹³ «Sõjalaulus»:

*Aa selgä sõa amme,
kätte sõa kirju kindal!*

[168]

Laulus «Ole hoolas hommikul» õpetatakse noorikut:

- a) *Ärä vaata päivä järgi
egä vaata kuu järgi:
kuu om katsiti kavala —
kõrra kasvab, kõrra kaob,
kolmande kaob koguni.
Kui sina kuuled, sis sina tōusu,⁹⁴
kui sina ärkäd, sis äränä!*

[98]

Laulus «Joodikul mehel»:

- b) *Kui tuleb tema koduje,
kui ma*j*i kuule tōusuvata,
pel'gä*j*i äränevata,
võtab sis pessä pihta möödä,
õhuta õlasid möödä,
kärki käe varsi möödä.*

[121]

Parallelismi analüüsimiseks on vaja arvestada ka viimase näite varianti

- c) *Kui tuleb tema koduja,
tuleb kui tuli taresse,
säde sängü veere pääle,
tuleb kui põrsas põrmandulle,
õikab kõrra, õikab katsi,
kui ei kuule, Reedakeine,
kui sa*j*i tōusuvata,
pel'gä ei äränevata,
võtab su pessä pihta mööda,
õhuta õlasid möödä,
kärgeb käe varse möödä.*

[106]

Aratab tähelepanu näite a värsside 4—7 sarnasus näite c värssidega 5—8, mis kergitab esialgu koguni mulje, nagu oleks tegemist ühe ja sama motiivi varieerimisega eri lauludes. Lähem vaatlus näitab, et see sarnasus võib küll põhineda ainult samaste stereotüüpsete elementide kasutamisel vaadeldavais laululõikudes, kuigi ei ole ka päris võimatu, et siin tõepoolest esineb kogu motiivi (resp. värsirühma) laenamine, stereotüüpne kasutamine neiu ärkamise kirjeldamisel (sellele oletusele räägib küll veel vastu ka asjaolu, et meetrilise vormelina vaadeldav «kõrra . . . , kõrra . . . » (resp. «kõrra, . . . katsi») on näites a sisuliselt palju rohkem eemal järgnevaist värssidest kui näites c, kus ta on järgnevate värssidega kõige otsesemalt seotud). Värsside

*Kui sina kuuled, sis sina tōusu
kui ma*j*i kuule tōusuvata
(kui sa*j*i tōusuvata)*

⁹⁴ Or. «sis s(in)a tōusu».

lähedus on igatahes niivõrd suur, et eriti antud kontekstis on küllatki loomulik eeldada siin samast, stereotüüpsena kasutatud värssi. Kuid seegi peab jääma oletuseks (variantide vähesuse tõttu) ja arvestada tuleb veel kolmandat võimalust: näidetes on geneetiliselt ühist vaid vaadeldavas parallelismivormelis, kogu muu sarnasus on vaid juhuslik ja väline. Muidugi ei sule see ka võimalust, et parallelismivormel või siis oletatavasti stereotüüpseks tehtud värss on moodustanud esialgse pideme, mis on endaga kaasa tõmmanud teisigi vormielemente teise laulu analoogilisest lõigust. Mitmele vormielemendile põhinev sarnasus analüüsitud laululõigus suurendab igatahes tõenäosust, et siin on rakendatud stereotüüpseid elemente, seejuures ka parallelismivormelit.

ANALOGIAPARALLELISM

§ 39. a g u — p ä e v — k u u

Laulus «Uppunud vend» otsib õde venda:

- a) *Tere, a g u alta mõtsa,
tere, p ä i v ä päältä mõtsa,
kas te näite näiu velle?* [10]

Laulus «Poiss tõuseb neiude juurest»:

- b) *K u u tõusi Kura jõesta,
a g u Narva allikusta,
p ä e Pärnu lätteesta.
Kustes tõusi meie velle?*⁹⁵ [173]

Laulus «Imelik linn»:

- c) *Panem k u u korstenessa,
panem a o akenista,
p ä i v a ette repenesta.* [18]

Siingi on võrreldavate laulude ülesehituses vaatlusaluste näidete naabruses sarnasusi, mis võib-olla viitavad mingitele geneetilistele seostele, mis omakorda on ehk kuidagi tinginud või soodustanud parallelismivormeli kujunemist käesolevais näidetes: kui juba võeti ühe laulu kujundamisel eeskujuks rida jooni teisest laulust, siis oli hõlpus üle kanda ka nendega seotud või nende naabruses olevaid vormijooni. Mõlemas laulus otsitakse venda; laulu «Uppunud vend» alguses ja üsna lähedal näitele a esineb värss

Lätsi sis velle otsimaie,

laulu «Poiss tõuseb neiude juurest» algul ja üsna lähedal näitele b esineb värss

Me läem velle otsimaie;

⁹⁵ Originaalis ka paralleelvorm «kust sis».

mõlemas laulus on esitatud näidete lõpul otsesed küsimused, mõlemas laulus esineb seejärel venna kirjeldus (see on küll erinev), mida juhatab sisse sama küsimus:

Meanes oli meie velle?

[174]

Muidugi võivad need sarnasused olla juhuslikud; parallelismivormelit võib eeldada ka väljaspool neid sarnasusi, iseseisvana.

Laulu «Uppunud vend» üks variant (183) näitab, et vaadeldavasse parallelismivormelisse võiks ehk arvata veel kolmandagi liikme — kuu. See variant pakub ao ja päeva eeskujul neuu vestluskaaslaseks veel ka kuu:

*Tere, kuu, kumer kübära,
kas sa näied näiu velle?*

[183]

Kuigi «kuu» ei kuulu siin näitega a samasesse parallelismi, seisab ta enam-vähem samas suhtes näitega a laulu kompositsiooni alusel; teiselt poolt esineb «kuu» aga vormeli asendis näites b.

Näide c kinnitab aga juba veenvalt, et vormel on kolmeliikmeline — siia kuulub ka «kuu».

§ 40. kesa — varik

Laulus «Haned kadunud»:

a) *Ai ma ni ani vesile,
keeruti kana kesale,
varvasjalga varikuse,
lehtejalga lepikuse.*

[26]

«Õitsilaulus»:

b) *Kui ma saie õitsi teeda,
õitsil oli ilus elädä:
söö't oli obeste süvvä,
kesä õitsi keerutada,
varik val'laste visata.*

[144]

Näidetel on olemas sisuline side — mõlemas on juttu loomade toitmisest; see side on aga niivõrd kaugel, et vaevalt saab seda geneetilise seose oletamiseks kasutada. Seevastu esineb vormi osas kaheldamatu sideelement — «kesa»-värss, mis näib kujundavat alliteratsioonivormeli ja on võib-olla ühest laulust teise kadunud samane värss. Just selle alliteratsioonivormeliga ühenduses võib eeldada parallelismivormeli olemasolu näidetes, mitte aga juhuslikke ja eraldi tuletatud paralleele. Tõenäoliselt on vaadeldav parallelism algsem laulus «Haned kadunud», kus tema jaoks on otsesed vormiseosed, n.ö. lähteimpulsid juba laulu alguse ehituses olemas («kana kaitsa» > «kana kesale», «varvasjalga

vaata» > «varvasjalga varikusse»). Vaadeldav alliteratsioonivormeli ja parallelismivormeli ühendus moodustab vaheastme ühesõnalise päralleeliga parallelismivormeli ja kahesõnalise päralleeliga parallelismivormeli vahel.

§ 41. lepp — h a a b

«Lambamängus»:

- a) Tee aida, terita⁹⁶
lihavista lepa puista,
alevista aava puista,
saledesta saarepuista,
koledesta kuusepuista,
kuhlapuista kullatsista,
vahterista valgeista,
sarapuista sirgiesta,
õunapuista õigeista!⁹⁶

[40]

«Ussisõnades»:

- b) Ussike, ilus linnuke,
murueina moodulene,
kasteeina karvalene,
lehekene lepä kirja,
allikene aava kirja!

[198]

Näide a esindab arvukate variantidena kasutatud stereotüüpset värsirühma,⁹⁷ näide b on aga lauliku repertuaaris ainukordne. Parallelismivormelile näib siin viitavat ka näite b 4. värsi esimene sõna, millel on kõlalist sarnasust näite a «lepa»-värsi epiteediga. Ka näite b 5. värsi alguse ja näite a 3. värsi alguse vahel saab eeldada seost kõlalise samasuse alusel. Rõhuliste värsiosade kõlaline kokkulangemine kinnitab samast vormilist ülesehitust, ükskõik, kas parallelismivormel on sellest lähtunud või see ise parallelismivormelist või on ta koguni koos parallelismivormeli rakendamisega loodud.

§ 42. sealiha — latikas

Laulus «Endine elu» kiidetakse kodu toiduküllust:

- a) Kui oli oman koduna,
lätsi aita mäele,
keset usta kellerisse,
pää pute sea lihasse,
lagipaik latikisse,⁹⁸
ame avi ambeessa.

[11]

⁹⁶ Or. «onapuista».

⁹⁷ Näiteks laulus «Lauliku lapseõlv»:

Veli tõi nõdja nõmmikusta,
koledesta kuusikusta,
alevista aavikusta,
lihavista lepikusta.
Ema viis allu einamaale.

[25]

⁹⁸ Or. «lattikisse».

Kiigelaulus ülistatakse häid kiigeseppi:

b) *Olga terve, kiigessepä!
See kiiku sea li-asta,
kabla om kana munesta,
lavva latika kalasta.*

[127]

Kumbki näide esindab omaette, iseseisvat stereotüüpse värsirühma tüüpi.⁹⁹ Käesolevast nähtub, et nende vahel võib eeldada geneetilist seost vaadeldava parallelismivormeli näol. Paralleelismivormeli eeldamiseks annab põhjust juba sisuline lähedus, mis vormeli kujunemist on saanud soodustada: kuigi ühes näites on vormelsõnad otseses, teises ülekantud tähenduses, on mõlemate sisuks maitsvate toitude mainimise kaudu avaldatud kiitus. Vormeli vormilise tugipunktina tuleb kõne alla parallelismi alustav «sealiha», mis kummagi näite kõigis arvukais variantides säilitab rangelt oma kindla meetrilise asendi.

2. Vormel kahes paralleelsõnas

§ 43. agu — alt(alla), päev — päält(pääle)

Laulus «Uppunud vend»:

a) *Tuli agu alta mõtsa,
tuli päe päältä mõtsa.
Võti agu ma tereta:
«Tere, agu alta mõtsa,
tere, päe päältä mõtsa,
kas te näide näiu velle?»*

[182]

Ühes kontaminatsioonilises pulmalaulus kiidetakse noorikut:

b) *Küll ta kuvab kangeida,
küll ta lõhub lõuendida,
sissi kuab siidi kirja,
pääle kuab päevä kirja,
kuu kirja keskele,
ala kuab ao kirja.*

[11]

⁹⁹ Näiteks nooriku kodu ülistavas pulmalaulus:

*Mis sul viga viksi olla —
lähäd aita sa mäele,
pää putub sea lihasse,
konsa kuivisse kalusse,
lagipaika latikille!*

[94]

ja laulus «Lesknaine»:

*Ma kütä sanna köömenista,
vee tee mee vahasta,
viha tee villa täteresta,
seebi tee sea lihasta.*

[166]

Näidete sisulise kauguse ja vähesuse (ka näidete variantide vähesuse) tõttu on raske otsustada, kas siin on tegemist juhuslike väliste paralleelidega või geneetiliste vormeliseostega. Näitest a on olemas vaid üks variant (lauluvariandis 10), näide b sisaldub vanimas laulus, mis L. Mäelt on üles kirjutatud (1896. a.), on ainukordne ja puudub kõigis hilisemates arvukates pulmalaulude üleskirjutustes.

Nagu eelnevalt võis näha, laieneb vaatlusalustel sõnadel põhinev ühe paralleelsõnaga parallelismivormel kolmeliikmeliseks.¹⁰⁰ Ka näitest b selgub sama. Seejuures on aga ilmne, et see kolmas liige — «kuu» — ei too kuskile kaasa teist paralleelsõna samasse värssi ega võimalda teda käsitleda käesolevasse kitsamasse oletatavasse vormelitüüpi kuuluvana. Ka tema kuulumine ühe paralleelsõnaga parallelismivormelisse näib olevat mõneti juhuslik, võimalustekohaselt improvisatsiooniline — nii annab vaadeldava vormeli näide b oma k-alliteratsiooniga tema kasutamiseks alust ja näide b sobib ses osas ka ühe paralleelsõnaga parallelismivormeli näiteks. Teiselt poolt tuleb kõne alla vaatlusaluse vormeli seos ja isegi pärinemine meetrilisest vormelist «alt — päält». Kui näiteks jälgida värse

*Pää tal paistis päälta mõtsa,
jala alta arva mõtsa,
keha mõtsa keskeelta,*

[83]

siis võib (ühenduses näitega a) arvesse tulla isegi värsilõpuline kahesõnaline meetriline vormel. Vormel «alt — päält» paistab silma ka näites b. Nõnda võib oletada, et vaadeldavas vormelis on ehk tegemist ühe paralleelsõnaga parallelismivormeli «agu — päev» ja äsjavaadeldud meetrilise vormeli liitumisega, kusjuures kahesõnaline parallelismivormel võiks olla vaid näiline. Kuid samas ei saa silmi sulgeda võimaluse ees, et vaatlusalune vormel ongi ehk just vormeliks kujunevad äsjanimetatud komponentidest — teistest vormelitest — lähtuvalt.

§ 44. mees — meeleline, kaasa — kaela (-armuline)

Pulmalaulus hõisatakse:

a) *Kodu om jilus eläda —
mehe said sa meelelese,
õissaa!
Kaasa kaala armulese.*

[99]

Oma improvisatsioonilises «autobiograafias» aga kaebab laulik:

b) *Ei ole meesta meelitaman,
kaasa kaala nakkamana.*

[64]

¹⁰⁰ Vt. eespool. lk. 139.

Näidete kokkukuuluvusest oli juttu juba § 23 analüüsimisel. Et mõlemad näited kuuluvad ainulaadseisse, läbinisti improviseeritud oonilistesse ja oma ülesehituses ainukordselt lauliku repertuaaris esinevasse lauluvariantidesse (var. 99 improviseeritud näitab rohkete stereotüüpsete värsside ja motiivide põimimine laulu, konkreetsete isikute kui pulmategelaste nimetamine laulus ja laulu kohandamine nendele, var. 64 improviseeritud aga lauliku tunnistus «nüid ma laula esindäst» ja samuti stereotüüpsete elementide küllus), siis on selge, et vähemalt üks näidetest on lauliku enese poolt otseselt improviseeritud — väga võimalik, et suurel määral koguni üleskirjutamise käigus. Seda kinnitab ka asjaolu, et mõlemad ainulaadsed variandid on esitatud samal päeval ja üsna lähedikuselt üleski kirjutatud. Vormeli kujunemisel võis määrav olla lauliku poolt produktiivselt kasutatud stereotüüpne värssitüüp «Oh mu meeline meheke»¹⁰¹, mis andis ehk aine vaadeldavate näidete moodustamiseks. Teiselt poolt on aga käesolev vormel võimalikuks saanud tänu alliteratsioonilise sõmapaari «kaasa — kaela» vormellikule kasutamisele. Vaatlusalune vormel ja tema seosed stereotüüpsete elementidega tunnistavad, kui loovalt ja kui avara mõisteringi assotsiatsioonidele toetudes kasutab laulik variatsioonilist menetlust laulude kujundamisel.

§ 45. hobu — ostma, saan — ostma, saani aiasad
(— ostma)

Laulus «Veli teeb tuba» ütleb õde vennale, et see ehitab majanaise võtmiseks:

a) *Sa tood naise Narvamaalta,
obu ostad Oiumaalta,
saani ostad Saksamaalta,
saani aisa Arjumaalta.*

[14]

«Linnamängu» variandis, mis on kirja pandud koos mängimisviisi kirjeldamisega, räägitakse algul neiule ehete ostmisest linnast ja siis

b) *Kui ärä ehit, sis
näiul obest ostamaie ---
näiul saani ostamaie ---
saani aisu ostamaie ---*

[189]

(Viimased värssid kujutavad endast ringmängu mängimisel püsivana korduva värssirühma eri esituskordadel varieeritud lõpuvärssse.)

Käesolevad näited esindavad väga omapärast ja huvitavat vormelitüüpi, mida võiks käsitleda isegi juba tektoonilise põhiiselooga stereotüüpse motiivina — parallelismi püsivus ei põhine

¹⁰¹ Vrd. § 23.

siin mitte alliteratsioonil, nagu tavaliselt; vaid tihedal sisulisloogilisel seosel, mis ongi osutunud stereotüüpselt kasutatavaks. Kahešõnaline paralleelistamine vormelis saab siin seetõttu eelmistest hoopis erineva ilme — vormel on sisult tihedam, monoliitsem, seetõttu aga ühtlasi reljeefsem ja tüpoloogiliselt iseseisvam. Vaadeldav vormel võib esineda ka ühesõnalise paralleelistamise näol (millest kahešõnaline, kitsam vormel arvatavasti ongi tuletatud): näide a jätkub laulus:

*Naine mõistab narva keele,
obu mõistab oi u keele,
saani mõistab saksa keele,
saani aisa arju keele.*

«Linnamängu» ühes teises variandis esineb:

*Lubasid obesta osta,
näiu saanin sõidateve,
osta es näiul obesta,
saa es saks saanikesta —
võtku kurje poisikesi!*

[33]

KOKKUVÖTE

Juba põgusal pilgul värsisisele variatsioonilistele vormeliseostele ilmnes, et siin avalduvad vorminähtused on paljudel juhtudel raskesti tabatavad või väga problemaatilised, kusjuures oli ette näha, et vormeli olemasolu fikseerimine peab mõningatelgi kordadel materjali esialgsete piiride ja iseloomu tõttu jääma lahutiseks, lahendamata küsimuseks. Eelnev üksikasjaline analüüs näitas samuti, et see probleem — vormelite fikseerimine — peabki paljudel juhtudel esialgu jääma lahendamatuks. Kuid analüüs näitas teiselt poolt, et värsiseste vormelite kui rahvalaulude variatsioonilisi tüübisuhteid määrava ja elementaarseid stereotüüpsed vorminähtusi koondava omaette tüpoloogilise nähtuse olemasolus ei saa kahtelda. Paljud vormelitüübid näitavad selgesti oma funktsioone arvukais näidetes (resp. variantides) avalduva samase stereotüüpsuse sisu kaudu. Vormelite kui omaette stereotüüpsete väljenduste liigi tüpoloogiline iseseisvus ja lauluvariantide suhetes-määraval ja kindlal kohal olev funktsionaalsus tulid veenvalt ilmsiks eriti neil juhtumitel, kus vormeli kasutamist tingisid mõned vormeli avastamiseks kriteeriume pakkuvad olukorrad ja vormiseosed. Viimastest osutusid eriti tänuväärseks asjaolud, kus võis otseselt nentida vahetut improviseerimist lauliku poolt lauluvariandi esitamisel. Kui mitmete või paljude samase, traditsioonis püsiva sõnastusega lauluvariantide kõrval kerkis esile selline lauluvariant, kus tunduvalt erineva sõnastuse taga võis näha stereotüüpsete värside ja motiivide kõrval ka niisuguste vormelite rakendamist,

millega sisult ja vormilt samased seosed esinesid paralleelselt ka teistes laulutüüpides analoogilistel (improvisatsioonilistel) kohtadel, kui neid paralleele oli arvukalt ja kui neid sisaldavad improvisatsioonilised lauluvariandid olid üles kirjutatud väikese ajavahe-miku järel traditsioonis püsivate lauluvariantidega võrreldes, siis võis kindlasti veenduda vormelite olemasolus ja funktsioneerimises. Niisuguseid analüüsinäiteid pakuvad vormelitäübid «muu — maa» (§ 6), «kodu jäti» (§ 20), «uhke» (§ 26). Kahe viimase vormeli näidetes avaldub ühtlasi selgesti ka vormelite mnemooniline funktsioon — ununema kippunud lauluosade memoreerimisel laulude esitamise käigus on improviseerivalt kasutatud vormelid aidanud mõttelõnga siduda ja vormiliselt arendada. Vormeli olemasolu ja tõhusat kasutamist saab eriti kindlalt nentida siis, kui lauluvariantide võrdlemisel kaheldamatult või suurel määral improvisatsioonilises lauluvariandis (millest mõnedki osutuvad arvatavasti tervikuna Liisu Mäe loominguks, teised näitavad improvisatsioonilisust suurte sisuliste erinevustega, motiivide ümberpaigutamisega, ainulaadsete kontaminatsioonidega ja rohkete stereotüüpsete motiivide ja värsside ainukordselt omapärase kasutamise-ga traditsioonis püsivate lauluvariantidega võrreldes) on vormeli alusel moodustatud koguni uusi värse (vormeli olemasolu näitab siis taas sama vormelinähtuse esinemine resp. paralleelid teistes lauluvariantides). Niisuguseid analüüsinäiteid pakuvad vormelid «hoidma — hobune» (§ 9), «saama — saan» (§ 11), «viima — vesi» (§ 15), «siia saanu» (§ 19). Paljudel sellistel juhtudel veenab meid vormeli rakendamises ka selliste vormeli alusel loodud värsside sekundaarsus — vormilised defektid sellistes värssides (puudused alliteratsiooni või meetrumi osas, loogilised vastuolud või vormilised konarused nende värsside ümbruses) näitavad nende interpoleerimise hilisust. Vormelite olemasolu ja rakendamist näitab mõnel juhul ka nende vormiline iseseisvus; peaaegu alati on vormelid seotud värsi sisu ja vormi määrava alliteratsiooniga; esineb aga olukordi, kus vormel säilitab oma kindla, püsiva vormi (nagu see esineb tema paralleelnäidetes, tema variantides) ka siis, kui ta esineb väljaspool alliteratsiooniseost; niisuguseid näiteid pakuvad vormelid «kivituba» (§ 29), «vaene naine» (§ 31), «ämma päits» (§ 35). Vormelite olemasolu ja nende produktiivses kasutamises lauliku poolt võib lõpuks veenduda juba näidete arvukuse ja üllatavalt samaste olukordade ja seaduspärasuste alusel, mis neis ilmnevad. Teiselt poolt on selge, et vormelit saab fikseerida ainult konkreetsetes ja mitmekülgsetes variantide analüüsis, kusjuures napp materjal võib mõnigi kord vormelit pakkuda vaid näiliselt, juhuslike väliste paralleelide läbi ja sel alusel luua vaid vormeli-illusiooni.

Mida siis kujutavad endast õieti äsjaläbitud analüüsis neljaks alaliigiks — alliteratsiooni-, meetrilisteks, parallelismivormeliteks ja stereotüüpseiks sõnadeks ning sõnaühenditeks piiritletud värsi-

sisedes vormelid? Vaadeldud vormelid on stereotüüpse rahvalauluainese kõige elementaarsemad vormid, mis just oma elementaarsuse tõttu on omandanud väga laia rakendussfääri ja moodustavad põhilise tähtsusega materjali rahvalaulude loominguilisel varieerimisel. Nende kujunemise eeldusteks on kõige põhilisemad psühholoogilised seaduspärasused, mis valitsevad rahvalaulude suulises traditsioonis. Nad on moodustunud kõige põhilisemate vormitunnuste kordumisega seotud lähedaste assotsiatsioonide alusel, nad kujutavad endast kõige elementaarsemat ja laiemat stereotüüpsete väljenduste liiki, kus sisu ja vormi ühinemine ühtseteks konkreetseteks vormelitüüpideks on kujunenud laia assotsiatsiooniringi alusel; nad on seega kõige elementaarsemaid, kuid ka kõige universaalsemaid sisu ja vormi ühendusliine rahvalaulu üldse. Nad on elementaarsed, kuid väga universaalsed ehitusliidid, rahvalauliku stereotüüpsena kasutatav vormivara, mis tema käsutuses on olnud laulude loomisel ja varieerimisel. Nagu nägime, esines juhtumeid, kus vormel oli aluseks kogu uue värsi loomisel, enamasti aga piirdus vormeli kasutamine vaid rakendamisega värsi ühes osas. Kas vormeli kasutamine värsiosaks on toimunud juba laulu kui tervikut luues või on see hilisem vormitaitmine unustatu asendamiseks või laulu soovikohaseks varieerimiseks või on see hilisema kasutamise korral veel endaga kaasa toonud koguni suurema lauluosa või laulu kogu sisu määrava muutmise — seda kõike saab selgitada vaid konkreetsel analüüsil, mõnigi kord aga osutub see küsimus lahendamatuks kriteeriumide puudumise tõttu. Vormel võib suunata varieerimisel sünonüümide või analoogiamõistete kasutamisele mõnes üksikus sõnas värsis (näiteks § 10 puhul), kuid ta võib ehk mõnikord määrata kogu laulu tektoonilise struktuuri (§ 2) või olla tugipunktiks, mis määrab varieerimisel kujundite kasutamise.

Iga vormel moodustab sisult ja vormilt ühtse omaette terviknähtuse, omaette tüübi stereotüüpse olemuse alusel. Iga vormel on otsekui avarapiiriliseks pildiks, mis vastavalt tema sisule ja vormile sisaldab võimalusi kord laiemaks, kord kitsamaks kasutamiseks. Mõni vormel on sisuliselt väga avar, kandes eeldusi rakendamiseks peaaegu mistahes laulutüübis. Sellised on alliteratsioonivormeleist «muu — maa» (sobib igasuguse kauge maa märkimiseks), «teine — teine» (sobib lauludesse, kus juttu kahest tegelasest või nende kõrva- või vastuseadmisest), «valama — vask» (lauludes, kus räägitakse väärtuslike asjade valmistamisest, mingist tegevusest või ühendusest väärtusliku objektiga jne.), meetrilistest vormelitest «siia saanu» (tähistab kellegi-millegi tulemist, päralejõudmist). Kitsama mähuga ja vähemas ulatuses rakendatavad on näiteks alliteratsioonivormelid «kuu — kumer» (lauludes, kus juttu kuust), «hoidma — hobune» (lauludes, kus juttu hobusest), meetriline vormel «kandelenna» (lauludes, kus räägitakse kandmisest või kaenlas hoidmisest). Mõnigi vormel on

piiratud juba teatava temaatilise ühtlusega — vormelit «mure — muu» saab kasutada vaid lauludes, kus on näidatud muretsemist, kurvastamist.

Nagu eelnevast selgus, võib vormelitüübi traditsionaalsus avalduda eri astmeis. Laiema avaldussfääriga ja elementaarsemat laadi vormelitüüp võis konkretiseeruda mõne lisaelemendi traditsiooniliseks saades ja nõnda enese pinnal moodustada erineva vormeliastmena kitsama tüübi ehk alatüübi (§ 19 ja 34). Iga vormel pärineb algselt kahtlemata mingist laulutüübist, tema hilisemal stereotüüpsel kasutamisel on ta saanud aga konkreetse ilme ja kujunduse sõltuvalt sellest tüübist, kus ta esineb.

Eelnevast nähtus veel, et mõnigi kord on ühinenud samas vormelitüübis eri vormeliliikide tunnused. Erinevalt alustelt lähtuvad assotsiatsioonid on siin niivõrd ühtseks vormitervikuks sulanud, et vormelitüübi paigutamine vaid ühe või teise vormeliliigi alla oleks kunstlik ja ebaõige. Niisugused vormelid on saanud eriti reljeefse ja iseseisva ilme, enamasti on sellega tagatud ka nende laiaulatuslik stereotüüpsus. Selliseid on näiteks alliteratsiooni- ja meetriliste vormelite ühendustest «kodu — kolm», «tegema — tegu», «valama — vask», «siia — saanu», alliteratsioonivormeli ja stereotüüpsõna ühendustest «kuu — kumer», alliteratsiooni- ja parallelismivormeli ühendustest «must — muld», meetrilise ja parallelismivormeli ühendustest «kodu jäti», meetrilise vormeli ja stereotüüpsõna ühendustest «kurja» ja «uhke», parallelismivormeli ja stereotüüpsõna ühendustest «meeline». See vormeliliikide omavaheline põimitus näitab rahvalaulude vormielementide kõige põhilisemaid seoseid ja näitab teid rahvalaulude geneetiliste seoste avastamiseks, teiselt poolt on ilmne, et sellistes ühendites on mõnigi kord üks vormeliliik tinginud samas vormelis teise liigi traditsiooniliseks saamise.

Värsisisesed vormelid moodustavad kõige elementaarsema stereotüüpsete väljendite liigi ja on sageli otseseks aluseks stereotüüpsete värsitüüpide moodustamisele. Mitmete vormelitüüpide analüüsist ilmnes, et vormeli üleminek stereotüüpseks värsiks on vahel niivõrd sujuv, et osutub võimatuks või siis konventsionaalseks tõmmata eralduspiir ühelt poolt vormeli, teiselt poolt samase stereotüüpse värsitüübi vahel (§§ 15, 16, 17, 22, 23, 29, 31, 32 ja 33).

Värsisisesete vormelite tähtsus ja rakendussfääri laius ilmneb selgesti, kui võrdlusmaterjali valida väljastpoolt käesoleva töö piire; ongi ilmne, et vormelite olemus ja piirid selguvad täies ulatuses alles siis, kui nad võrdlevalt läbi töötada teiste rahvalaulikute (kõigepealt teiste Paistu laulikute ja naaberkihelkondade laulikute) repertuaari ja õieti kogu olemasoleva rahvalaulumaterjali alusel. Juba põgus pilk mistahes rahvalaulukogusse näitab, et võrdlemisvõimalusi on väga palju. Kuivõrd need avardavad vormelite avaldumissfääri või ahendavad seda, missuguseid seoseid laulu-

tüüpide vahel nad aitavad fikseerida — see jääb muidugi edasise üksikasjalise uurimise otsustada. Nii näeme näiteks Halliste lauludes tuttavat meetrilist vormelit «kandelenna» laulus «Ori taevas», kus kujutatakse perenaist, kes orjale tahab taevas tasuda:

*Kõnnid pimeja kammeren,
küünärpuu pikä peona,
kangapaaki k a n d e l e n n a.¹⁰²*

Halliste lauludes on ka tuttav meetriline vormel «süüa — juua». Laulus «Liigsööja» esineb ta kujul

*Kodo tuleb suuri sööja,
suuri sööja, suuri jooja,
nel'läs kiku neelataja.¹⁰³*

Kontaminatsioonilises «Sõjalaulus»:

*Viiti meid nooren sõdaje,
poisikesen Poolamaale.
Kee meid söödi, kee meid joodi?
Jõgi meid söödi, järve meid joodi,
allik anni aput taari.¹⁰⁴*

Liisu Mäe lauludes leiduvate alliteratsiooniseoste oletatavalt vormellikke paralleele võib aga leida ka palju kaugemalt — Kuusalu ja Setugi rahvalauludest. Ent veel enam — isegi karjala ja koguni vepsa lauludest võib leida alliteratsioonilisi sõnapaare, millel on vasteid L. Mäe lauludes. L. Mäel leidub vormel «panema — pada».

Näiteks «Pajamängus»:

*Mis pane mina padaje
või kanna mina katalisse?*

[22]

Laulus «Õpetus noorikule»:

*Sis sina veere vettä teedä,
pane sis pada tulele,
keema pane keitlekeine,
varima vaski katlakeine!*

Arhippa Perttunen lauludest leiame:

*Mies pieni m[erestä] nousi,
Niin pani paan tulella.¹⁰⁵*

¹⁰² H II 22, 77 (9).

¹⁰³ H II 22, 94 (20).

¹⁰⁴ H II 22, 81 (14).

¹⁰⁵ Suomen Kansan Vanhat Runot I. Vienan läänin runot. 4. Julkaissut A. R. Niemi, Helsinki 1921, lk. 431—432.

Liisu Mäe «Ussisõnades»:

*Mine sa kül'mä kellerisse,
enne veere üle vee,
üle kümne, ütsme nurmel!*

[198]

Tema «Roosisõnades» on proosakujuline algus:

Jeesus läits üle ütsme mere...

Arhippa Perttunenil:

*Lennä tuonne, kunne käsken:
Ylitše meren yheksän,
Meripuolen kymmenettä.¹⁰⁶*

Vepslastelt on üles kirjutatud iidne haldjatekutse:

*Kühärõ, kaharõ, tuale munanitšut sõmhä ... ülütši
ühtsä mas...¹⁰⁷*

L. Mäel on värsid:

*Kui sina veered Vil'ändisse,
raha sul raksub kaukeenna.*

[94]

Karjala rahvalauludest leiame:

*Isäntä ajatteloopi,
Rahat raksit kormanossa.¹⁰⁸*

Kuusalu lauludes esineb:

*O porsas, pabalaperse,
küll oled suvel suureline!¹⁰⁹*

Arhippa Perttunenil laulus «Suur tamm»:

*Tyvin työnsi pohjaseh,
Latvoin suureheh suveh.¹¹⁰*

Tõstamaa «Ussisõnades»:

*Madu, must maa-alune,
keri ennast kerase!¹¹¹*

¹⁰⁶ Suomen Kansan Vanhat Runot I. Vienan läänin runot. 4. Julkaissut A. R. Niemi, Helsinki 1921, lk. 430.

¹⁰⁷ L. Kettunen. Tähelepanekuid vepslaste mütoloogiast. «Eesti Kirjandus» 1925, lk. 372.

¹⁰⁸ Suomen Kansan Vanhat Runot XIII. 1, 1419.

¹⁰⁹ Vana Kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Toimetanud Herbert Tampere, Tallinn 1938, lk. 295.

¹¹⁰ Suomen Kansan Vanhat Runot I. Vienan läänin runot. 4. Julkaissut A. R. Niemi, Helsinki 1921, lk. 422.

¹¹¹ EKRK I 7, 255 (XV a).

Karjalas:

*Pään on mustalt[a] maolt[a],
Jo'et joutu juoxemah
Ma on mustia veriä.*

*Mistä purimet saatanee?
Ma on mustan kyynelist[ä].¹¹²*

Eesti rahvalauludes tuttavat, neidu tähistavat stereotüüpsed sõnaühendid «vaskivöö» leiame ka Arhippa Perttunenilt:

*Siell' on neiti nukkunuña,
Vyö vaski valahtun[unna].¹¹³*

Selliseid paralleele võib tabada rahvalaule lehitsedes peaaegu igal sammul. Kuivõrd nende sarnasuste taga tuleb näha tüpoloogiliste (resp. geneetiliste) seosteta iseseisvaid moodustusi ja kuivõrd saab eeldada võib-olla juba kaugest minevikust pärinevaid vormelikke seoseid — see selgub ehk rahvalaulude edaspidisel uurimisel. Igatahes näitab juba juhuslikegi paralleelide arvukus, et äsjakäsitletud vormeliliikide uurimine võib kõne alla tulla õige laialdasegi materjali alusel.

Ka eesti rahvaluule lühivormides näib esinevat samu vormelitüpe. Nii leiame vanasõnades meile juba tuttava «süüa — juua»:

*Ükski ei seisa söömata,
ükski ei seisa joomata!¹¹⁴
Kuida söök, nõnda sörk,
kuida jook, nõnda jooks.¹¹⁵
Kes palju sööb ja palju joob,
see oma kõhul vaeva teeb.¹¹⁶
Kes sööb, see teeb,
kes joob, see korjab.¹¹⁷
Isune sööb jahtenu
ja janune joob vaidenu.¹¹⁸
Saia süüakse isuta,
õlut juuakse januta.¹¹⁹*

Nõnda selgub, et värsisise ste variatsiooniliste seoste aluseks on väga laia esinemisalaga elementaarsed vormelid. Eesti regi-värsiliste rahvalaulude variatsioonilisuse uurimisel on nende arvestamine põhilise tähtsusega. Selle omapärase stereotüüpsete väljenduste liigi tundmaõppimise kaudu tuleb selgesti ilmsiks rahva-

¹¹² Suomen Kansan Vanhat Runot I. Vianan läänin runot. 4. Julkaisut A. R. Niemi, Helsinki 1921, lk. 417.

¹¹³ Sealsamas, lk. 433.

¹¹⁴ E. Norman, Valimik eesti vanasõnu, Tallinn 1955, lk. 152.

¹¹⁵ Sealsamas, lk. 153.

¹¹⁶ Sealsamas, lk. 155.

¹¹⁷ Sealsamas, lk. 156.

¹¹⁸ Sealsamas.

¹¹⁹ Sealsamas, lk. 161.

laulikute loov tegevus lauluvariantide kui sisuliselt ja vormiliselt terviklike kunstiteoste kujundamisel ja hakkavad hargnema eesti regivärsilise rahvalaulu keeruka tüpoloogia keerdsõlmed.

RAHVALAULUVARIANTIDE REGISTER

Signatuur viitab ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvalauleosakonna fondidele.

1. H II 59, 70/4 (17); 2. H II 59, 74/7 (18); 3. EÜS III 286/9 (24); 7. EÜS III 293/7 (28); 8. EÜS III 298/302 (29); 9. EÜS III 302/6 (30); 10. EÜS III 306/9 (31); 11. EÜS III 309/15 (32); 13. EÜS III 320/3 (34); 14. EÜS III 323/9 (35); 15. EÜS III 329/32 (36); 16. EÜS III 332/7 (37); 17. EÜS III 337/9 (38); 18. EÜS III 417/20 (107); 19. EÜS III 420/6 (108); 20. EÜS III 426/8 (109); 22. EÜS III 429/31 (111); 23. EÜS III 431/3 (112); 24. EÜS III 433/6 (113); 25. EÜS III 436/8 (114); 26. EÜS III 438/43 (115); 27. EÜS III 443/8 (116); 29. EÜS III 453/5 (119); 30. EÜS III 455/8 (120); 31. EÜS III 458/60 (121); 33. EÜS III 461/3 (123); 34. EÜS III 463/6 (124); 35. EÜS III 466/8 (125); 36. EÜS III 468/71 (126); 37. EÜS III 471/9 (127); 38. EÜS III 479/82 (128); 40. EÜS III 484/90 (130); 41. EÜS III 490/2 (131); 44. E. StK 10, 184 (1^b); 49. E, StK 10, 188/9 (89); 50. E, StK 10, 190 (106); 51. E, StK 10, 191/7 (10); 52. E, StK 10, 197 (10^a); 53. E, StK 10, 198 (93); 54. E, StK 199/201 (104); 55. E, StK 10, 202/3 (85); 57. E, StK 10, 206/8 (17); 59. E, StK 10, 209/11 (82); 60. E, StK 10, 212/3 (84); 62. E, StK 10, 215 (36); 64. E, StK 10, 218/9 (72); 69. E, StK 10, 224/6 (54); 70. E, StK 10, 227/9 (68); 71. E, StK 10, 230/3 (86); 72. E, StK 10, 234/6 (90^b); 74. E, StK 10, 238/41 (7); 77. E, StK 10, 248 (97); 79. E, StK 10, 251/2 (19); 81. E, StK 10, 255/8 (124); 83. E, StK 10, 262 (6^a); 84. E, StK 10, 263/4 (87); 89. E, StK 10, 269/70 (66); 91. E, StK 10, 272/3 (100); 94. E, StK 10, 275/8 (88); 95. E, StK 10, 279/82 (77); 96. E, StK 10, 283/4 (78); 98. E, StK 10, 286/7 (83); 99. E, StK 10, 288/92 (62); 100. E, StK 10, 293/4 (99); 101. E, StK 10, 295 (101); 102. E, StK 10, 296/8 (70); 103. E, StK 10, 299/300 (71); 104. E, StK 10, 301/3 (67); 106. E, StK 10, 304/6 (103); 107. E, StK 100, 307/8 (69); 108. E, StK 10, 309/10 (94); 109. E, StK 10, 311/2 (49^a); 110. E, StK 10, 313/5 (49^b); 112. E, StK 10, 316/7 (50); 113. E, StK 10, 318/9 (107); 116. E, StK 10, 322/4 (109); 117. E, StK 10, 325 (52); 119. E, StK 10, 327/8 (110); 120. E, StK 10, 329/30 (20); 121. E, StK 10, 331/2 (21); 122. E, StK 10, 333/6 (22); 123. E, StK 10, 336 (22^a); 124. E, StK 10, 337/40 (23); 125. E, StK 10, A. 34/7 (29); 127. E, StK 10, A. 38/41 (30); 128. E, StK 10 A, 42/4 (31); 130. E, StK 10 A, 46/7 (114); 131. E, StK 10 A, 48/51 (115); 132. E, StK 10 A, 52/4 (116); 133. E, StK 10 A, 55/6 (117); 134. E, StK 10 A, 57/9 (47); 136. E, StK 10 A, 62/4 (12); 138. E, StK 10 A, 68/9 (120); 143. E, StK 10 A, 76 (61); 144. E, StK 10 A, 77/8 (63); 148. E, StK 10 A, 84/5 (111); 149. E, StK 10 A, 87/92 (48); 150. E, StK 10 A, 94/5 (44); 152. E, StK 10 A, 98/9 (75); 153. E, StK 10 A, 100/1 (128); 154. E, StK 10 A, 103/7 (18); 156. E, StK 10 A, 113/5 (55); 158. E, StK 10 A, 118/20 (27); 160. E, StK 10 A, 121/6 (122); 161. E, StK 10 A, 128 (46); 163. E, StK 10 A, 130 (127); 164. E, StK 10 A, 132/5 (25); 166. E, StK 10 A, 138/41 (96); 167. E, StK 10 A, 142/4 (65); 168. E, StK 10 A, 146/50 (57); 171. E, StK 10 A, 155/7 (8); 172. E, StK 10 A, 158/9 (47); 173. E, StK 10 A, 160/1 (59); 174. E, StK 10 A, 162/6 (121); 176. E, StK 10 A, 168/9 (123); 177. E, StK 10 A, 170/2 (56); 178. E, StK 10 A, 173/6 (11); 180. E, StK 10 A, 178/83 (15); 182. E, StK 10 A, 184/7 (60); 183. E, StK 10 A, 184/7 (60^a); 187. E, StK 10 A, 193/5 (32); 189. E, StK 10 A, 198/9 (34); 190. E, StK 10 A, 201/2 (38); 193. E, StK 10 A, 207/9 (43); 194. E, StK 10 A, 210/3 (76); 198. E, StK 10 A, 219/20 (134); 199. E, StK 10 A, 221 (135); 207. ERA, Fon. 334b; 211. E 54685/7; 231. TEM 6, 32/5 (17); 236. TEM 6, 47/8; ja 69/70 (26).

Lühendid

or. = originaal ja originaalis.

v. = värss.

var. = variant (= rahvalauluvariant).

ВНУТРИСТИХОВЫЕ ФОРМУЛЫ СТАРИННОЙ ЭСТОНСКОЙ НАРОДНОЙ ПЕСНИ

У. Кольк

Кафедра эстонской литературы и фольклора

Резюме

Настоящая работа составляет часть диссертации автора на тему «Вариационность, ее причины и условия в старинной эстонской народной песне».

Вариационность в старинных эстонских народных песнях обусловлена различными обстоятельствами. Важное место при исследовании вариационности имеют стереотипные выражения — мотивы и стихи, встречающиеся в разных, отличающихся по содержанию видах песен. Такими выражениями народные певцы пользовались как универсальным строительным материалом для варьирующегося, творческого создания своих песен.

В настоящем исследовании рассматривается один, более элементарный вид стереотипных выражений, который доньше в научной литературе еще не изучался, а именно — внутрителиховые формулы, разделяющиеся в эстонской народной песне на четыре форменные группы. Аллитерационные пары слов — связанные посредством аллитерации одни и те же слова, которые встречаются в разных типах стихов и песен. Здесь сочетание слов «viita» (нести) и «vesi» (вода) наблюдается в песне, в которой мать говорит дочери, что она скорее бы могла унести ее в воду (т. е. утопить), чем выдать за пьяницу. Это же сочетание, однако, встречается еще в ином стихе и в иной песне, когда молодуху учат носить по утрам воду для свекрови. Метрические формулы определяют сохранение тождественных слов или словосочетаний в аналогичном метрическом положении у разных стиховых и песенных типов. «Siia saanud» (попался сюда) встречается всегда на конце стиха, причем безразлично, идет ли речь о прибытии свадебных гостей или наряженных масок обряда «мардисандид». Стереотипные слова и словосочетания отмечают стереотипные характерные эпитеты и метафоры, которые встречаются в различных стихах и песнях. «Kui see osja...» («коль тот хвощ») может означать брата, но также и любого удалого парня.

Параллелизмы-формулы характеризуют связанные параллелизмами, привычными для эстонской народной песни, устойчивые словосочетания соседних стихов, но в различных стиховых и песенных типах. Слово «tõusma» (вставать) является устойчивым параллельным выражением для понятия «ärgkama» (пробуждаться) в различных песнях, речь в которых идет о пробуждении.

Внутристиховые формулы занимают важное место при изучении вариационности старинной эстонской народной песни. Как элементарный стереотипный материал универсального значения они оказались пригодными для импровизационного варьирования народных песен, а также, по-видимому, и средством слагания новых песен. Внутристиховые формулы наблюдаются еще в ижорских, финских, карельских и вепских песнях, что указывает на их глубокую древность, — и, с другой стороны, в других жанрах эстонского фольклора: в пословицах и поговорках. Дальнейшее изучение внутристиховых формул должно пролить свет на сложные проблемы типологизации эстонской народной песни.

FORMELN IM VERSINNERN DES ESTNISCHEN ALLITERIERENDEN VOLKSLIEDES

U. Kolk

Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit ist ein Teil der Dissertation des Autors: «Die Variabilität des estnischen alliterierenden Volksliedes, ihre Gründe und Bedingungen.»

Die Variabilität des estnischen alliterierenden Volksliedes ist durch verschiedene Umstände bedingt. Für die Erforschung der Variabilität sind stereotype Ausdrücke — Motive und Verse, die in sehr verschiedenen, inhaltlich unterschiedlichen Liedertypen vorkommen — von großer Bedeutung. In der Hand des Volksliedersängers sind diese Ausdrücke das universale Baumaterial bei der variierenden schöpferischen Gestaltung seiner Lieder.

In der vorliegenden Untersuchung wird eine elementare Art stereotyper Ausdrücke behandelt, die bisher in der wissenschaftlichen Literatur über estnische Folklore nicht berücksichtigt worden ist — die Formeln (feststehende Ausdrücke und Redewendungen) des Versinnern.

Die Formeln im Versinnern des estnischen alliterierenden Volksliedes gliedern sich in 4 Gruppen:

1. Alliterierende Wortpaare — durch Alliteration verbundene Wörter, die in verschiedenen Vers- und Liedertypen vorkommen. Die Koppelung der Wörter «viima» (bringen, führen) und «vesi» (Wasser) kommt z.B. in einem Liede vor, in dem die Tochter ihrer Mutter den Vorwurf macht, die Mutter hätte lieber ihre Tochter ins Wasser führen (= ertränken) sollen, statt einem Säufer zur Frau zu geben. Dasselbe Wortpaar kommt aber auch in einem Verse eines anderen Liedes vor, in dem die jungvermählte

Frau angehalten wird, ihrer Schwiegermutter morgens das Waschwasser zu bringen.

2. **Metrische Formeln** bezeichnen Wörter oder Wortverbindungen, denen in sehr verschiedenen Vers- und Liedertypen stets dieselbe metrische Position zukommt. «Sii saanud» (hier angelangt) kommt stets am Ende des Verses vor, ganz gleichgültig, ob im Liede von einer Hochzeit oder vom Eintreffen der Martini-Masken die Rede ist.

3. **Stereotype Wörter und Wortverbindungen** bezeichnen stereotype, charakteristische Epithete und Metaphern, die in sehr verschiedenen Versen und Liedern vorkommen. «Wie ein Schachtelhalm» («kui see osja») z.B. kann der Bruder sein oder auch ein von allen bewundertes Dorfbursche.

4. **Parallelformeln** bezeichnen die durch Parallelismus (der für das estnische alliterierende Volkslied charakteristisch ist) unveränderliche Verkoppelung ein und derselben Wörter in einander folgenden Versen in sehr unterschiedlichen Vers- und Liedertypen. «Tõusma» (sich erheben, aufstehen) z.B. ist das stets gleichbleibende Parallelwort zu «ärkama» (erwachen) in verschiedenen Liedern, in denen vom Erwachen die Rede ist.

Bei der Erforschung der Variabilität des estnischen alliterierenden Volksliedes kommt den versinneren Formeln große Bedeutung zu. Als elementares, stereotypes Material von universaler Bedeutung eigneten sich diese Formeln hervorragend zum improvisierenden Variieren der Volkslieder und wahrscheinlich auch als Mittel zur Schaffung derselben. Solche versinnere Formeln gibt es auch bei den ingermanländischen, finnischen, karelischen und wepsischen Volksliedern — was auf ihr hohes Alter hinweist — und in anderen Genres der estnischen Volkspoesie, wie z.B. in Sprichwörtern und Rätseln. Eine weitere eingehendere Erforschung der versinneren Formeln wird zur Lösung der sehr komplizierten Fragen einer Typologie des estnischen alliterierenden Volksliedes von großer Bedeutung sein.